*Uluslararası **T**ürkçe **E**debiyat **K**ültür **E**ğitim Dergisi Sayı: 2/2 2013 s. 1-61, TÜRKİYE*
International Journal of Turkish Literature Culture Education Volume 2/2 2013 p. 1-61, TURKEY

KARI ÇOR TİGİN YAZITI*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti'nin eski başkenti Chang'an'da (Xi'an'da) Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin adına hazırlanmış Çince - Türkçe ((Kök)türk harfli Uygurca) bir yazıt bulundu. Yazıttan edinilen bilgilere göre Karı Çor Tigin Uygurların Yaglakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni, Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşidir. O, T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'agelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. T'ang İmparatoru Tai Tsung / Dài Zōng onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

İki bölümden oluşan yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Bu bölümde Karı Çor Tigin'in soy kökü ve kim olduğu hakkında bilgi verilir ve onun adına T'ang / Çin imparatorunun anıt mezar yaptırdığı ve 7 Haziran 795 tarihinde ölüm töreni düzenlettiği belirtilir. Yazıtın Çince bölümünde ise (Kök)türk harfli bölümdeki bilgilerin paralelinde cümlelere yer verilerek T'ang İmparatoru Dài Zōng'un kendi emrinde komutan olarak görev yapan Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntü dile getirilir.

Hâlen Xi'an'daki "T'ang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki tarihî dostluk ilişkisini yansıtması ve çift dilli bir yazıt olması bakımından büyük önem taşır.

Bu makalede önce (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde Türk - Çin ilişkilerinin durumu dikkatlere sunulmakta; sonra da Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümü bütün yönleriyle ele alınıp incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, Xi'an, Ötüken Uygur Kağanlığı, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin yazıtı, Çince - Türkçe çift dilli yazıt, (Kök)türk harfli Uygurca yazıt.

---

* Atatürk Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi arasında uluslararası kanunlar çerçevesinde imzalanan anlaşmalar gereğince yaklaşık 5 yıldan bu yana Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Luo XIN ve Prof. Dr. Li XIAO'nun eş başkanlıklarında uluslararası bir proje sürdürülmektedir. Çin'deki (Kök)türk harfli yazıtların bütün yönleriyle araştırılıp incelendiği, epigrafik belgelemelerinin yapıldığı (Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan) kitap yayın aşamasındadır. Kamuoyunda ve akademik ortamlarda Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili yapılan ve bir kısmı gerçeği yansıtmayan yayınların, yorumların ve değerlendirmelerin önüne geçmek için yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca kısmı ile ilgili olarak Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan makalenin *UluslararasıTEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanması Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından kararlaştırılmıştır. Karı Çor Tigin yazıtının Çince metni, bu metnin Türkçe çevirisi ve Karı Çor Tigin'in şeceresi ile ilgili olarak Prof. Dr. Luo XIN tarafından hazırlanan makalenin de *TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanmasına Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından karar verilmiştir.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,calyilmaz@gmail.com.

KARI ÇOR TİGİN INSCRIPTION

Abstract

A Chinese - Turkish (Kök)türk letter Uigur language) inscription that prepared on behalf of Ötüken - Uigur khanate period princes Karı Çor Tigin found in the old capital Chang'an (Xi'an) of People's Republic of China. According to reports from the inscription, Karı Çor Tigin is from Uigurs Yarlakan dynasty, Çabış Tigin's son, Kan Tutuk's nephew, Bögü Bilge Tengri Kan's younger brother. He, come to in order to quell riots which began in the country to Chang'an / Xi'an participates as the imperial army "left forces commander" in T'ang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng) time (in the fifth month of 794 year).

Karı Çor Tigin, when he was 20 years old got sick and dies in Xi'an, in 20 May 795. T'ang Emperor Tai Tsung / Dài Zōng made a mausoleum for him in Zhang Du Yuan region where today located in 10 km south-west of Xi'an and take an inscription that consist from Chinese and Turkish text on it.

There are 17 lines in (Kök)türk letter Uigur part of inscription that consist from two part. In this part, it is provides information about Karı Çor Tigin ancestry root and who is he and state which T'ang / Chinese Emperor made a mausoleum on behalf of him and held death ceremony in 7 June 795. In the Chinese part of inscription, they are given place to inscription of (Kök)türk letter in parallel of sentences is mentioned that T'ang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng) regret as death of Uigur Prince Karı Çor Tigin who staff commander at his command.

Currently, Karı Çor Tigin inscription which exhibited at T'ang West Market Museum, Xi'an, be critically importance in terms of reflecting Chinese and Turks (Uigurs) between historical friendship relationship and being a bilingual inscription.

In this article, before status of Turk-China relationship attention served in (Kök)türk Khanate and Ötüken Uigur Khanate periods; after it is examined (Kök)türk letter part of Karı Çor Tigin inscription all its aspects.

Keywords: People's Republic of China, Xi'an, Ötüken Uigur Khanate, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin inscription, Chinese-Turkish bilingual inscription, (Kök)türk letter Uigur inscription.

1. (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemlerinde Türk - Çin İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme:

İçinde yaşadıkları evrenin birer parçası olan insanlar, (tıpkı diğer canlılar gibi) hayatta kalabilmek, varlıklarını ve soylarını devam ettirebilmek ve huzur içinde yaşayabilmek için türdeşleriyle ilişki kurma, paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma gereği duymuşlardır. Aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan insanlar arasındaki bu amaç ve ihtiyaçlar onların mensubu bulundukları topluluklar, boylar ve devletler arasında da yakın ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilişkilerin her zaman dostluk ve barış içinde sürdürülemediğini; zaman zaman egemenlik, güç ve çıkar ilişkileri yüzünden ciddi çekişmelere, mücadelelere ve savaşlara da neden olduğunu belirtmek gerekir.

Eski Türk boy ve topluluklarının ve devletlerinin tarihte en sıkı ilişkide bulundukları milletlerin ve devletlerin başında da hiç kuşkusuz ki Çinliler ve Çin İmparatorluğu gelir.

Çin'in kuzeyindeki dağlık bölgelerde yaşayan Türk boy ve toplulukları hakkında, Çin kaynaklarında (özellikle Hunlardan itibaren) önemli bilgiler bulunmaktadır. Hem Çin kaynaklarındaki, hem Türk kaynaklarındaki hem de diğer paralel tarihî kaynaklardaki bilgiler, büyük bölümü konargöçer hayat süren; yerleşik dönemlerinde Ötüken'i başkent / ana idare merkezi olarak kullanan eski Türk boy ve topluluklarının, kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve ciddi bir tarım ve üretim toplumu olan Çinlilerle sürekli alışveriş içinde olduklarını göstermektedir:

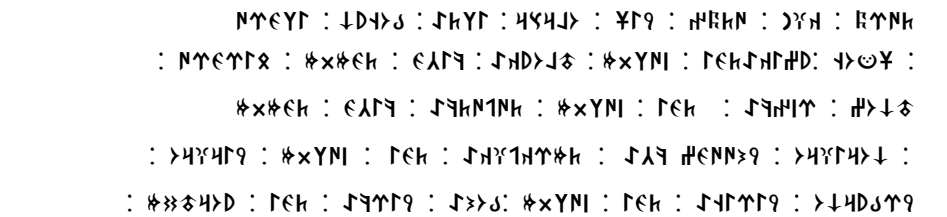

türük : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ötük(e)n : yış : oḷ(u)ṛs(a)ṛ : ilte : ḃunĝ ẏoḳ : ilg(e)rü : ş(a)nt̂unĝ : ẏ(a)zıḳa t(e)gi : sül(e)d(i)m : ṭ(a)ḷuẏḳa : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : ṭoḳuz : (e)rs(i)nke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g : [t(e)g]m(e)d(i)m : ḳuuṛıġ(a)ṛu : y(e)nĉü üg[(üz)] k(e)çe : t(e)m(i)r ḳ(a)p(ı)ġḳa : t(e)gi : sül(e)d(i)m : yıṛ(ı)ġ(a)ṛu : y(i)ṛ ḃ(a)ẏ(ı)ṛḳuu : yirinĝe : t(e)gi : sül(e)d(i)m : ḃunĉa : yirke : t(e)gi : ẏoṛ(ı)ṭd(ı)m : ötük(e)n : yışda : yig : idi ẏoḳ : (e)rm(i)ş : il ṭuṭs(ı)ḳ : yir : ötük(e)n : yış (e)rm(i)ş : ḃu yirde : oḷ(u)ṛ(u)p : ṭ(a)ḃġ(a)ç : ḃod(u)ṇ birle tüz(ü)lt(ü)m (KT G 3-5).

Köl Tigin'in ölümü üzerine dönemin Çin / T'ang İmparatoru Hsuan - Tsung (Xuan Zong) tarafından yazılıp Çinli ustalar tarafından Köl Tigin yazıtının batı yüzüne işlenen Çince metinde yer alan samimi ifadeler de Çinlilerle Türkler arasındaki yakın ilişkiyi ve dostluğu açıkça ortaya koyar niteliktedir (Alyılmaz, 2005: 57-68). Aşina / Aşhinas / A-shi-na boyunun (Ôsawa, 2011: 425-444) kontrolündeki Türk boy ve topluluklarının I. ve II. (Kök)türk Kağanlığı dönemlerinde (özellikle de Bilge Tonyukuk'un danışmanlığındaki Bumın Kağan, İlteriş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde) her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen bilge ve savaşçı kağanları ve kumandanları sayesinde hem kendi topraklarında hem de sonradan elde edilen topraklarda büyük itibar kazandıkları; güçlü ve saygın devlet olarak tarih sahnesinde yer aldıkları bilinmektedir. Ancak Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra (Kök)türk devletinin başına geçen yöneticilerin (kağan ve kumandanların) devlet içinde baş gösteren karışıklıkları önleyememeleri, dışarıdan gelen tehlikeleri de bertaraf edememeleri yüzünden önemli itibar ve toprak kayıpları yaşanır. Bunun üzerine öteden beri yönetimle sorunlar yaşayan ve adları (Kök)türk yazıtlarında genelde **Oğuz** veya **Dokuz Oğuz** olarak geçen Uygurlar, (Kök)türklerin gün geçtikçe azalan ve itibarsızlaşan egemenliklerine son vermek için Basmıllar ve Karluklar başta olmak üzere Türk boy ve toplulukları ile iş birliği yapıp 742 yılında (Kök)türk Kağanı

Kutlug'u öldürerek işbaşına geçerler. Yapılan anlaşma gereği Karluklar Batı yabguluğunu; Uygurlar ise, Doğu yabguluğunu ele geçirirler. Bu sırada (Kök)türklerin başına geçmiş olan Ozmış Kağan'a karşı sefer düzenleyen Uygurlardan Moyun Çor 743 yılında Ozmış Kağan'ı öldürüp (Kök)türk Kağanlığı'nın egemenliğine tamamen son verir:

> ***….ġ(ı)n : ẏ(a)m(a)ṣḍı : ḃınĝa ẏoṇḍ(ı)m : ozm(ı)ṣ t(e)g(i)n : uḍ(a)ṛġ(a)nîa : ẏoṇẏuṛ : t(e)di : (a)ṇı aḷġıḷ t(e)di …….köm(ü)r ṭ(a)ġḍa ẏ(a)ṛ ög(ü)zde : üç ṭuġḷ(ı)ġ türük ḃoḍ(u)ṇḳa : (a)nîa : y(e)t(i)nç (a)ẏ : tört : y(e)g(i)rmike …… (a)nîa : ṭoḳṭ(a)ṛṭ(ı)m : ḳ(a)ṇ ……(a)nîa : ẏoḳ ḃolı : türük : ḃoḍ(u)n(u)ġ (a)nîa : (i)çg(e)rt(i)m : (a)nîa : ẏ(a)ṇa: ……..….. ozm(ı)s tig(i)n ḳ(a)ṇ ḃolı : ḳoonŷ ẏılıḳa : ẏoṇḍ(ı)m:*** *….. ile (bize) katıldı. Bin kişilik askerî birlik ile yürüdüm. "Ozmış Tigin Udargan'dan (bize doğru) yürüyor" dedi. "(git ve) onu (tutsak) al!" dedi. …….. Kömür Dağ'da ve Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde……. Orada dövdürttüm. Han(ların) orada (tutsak aldım.) (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada (kendime) bağladım. Oradan tekrar….. Ozmış Tigin Han oldu. Koyun yılında (MS 743) (üzerine) yürüdüm* (Ta D 6-9; Mert, 2009: 155-159).

> ***sü ẏoṇıḍı : öz(ü)m(i)n : önĝre : ḃınĝa : ḃ(a)ṣı : ıṭ(ḍ)ı : k(e)yr(e)de : önĝd(ü)n : ẏ(a)nît(a)ç(ı)mḍa : ḳonŷḷ(ı)ġ : ṭo.....içg(e)r(i)p : ẏ(a)ṇa : ẏoṇıḍ(ı)m keyre : ḃ(a)ṣınîa : üç birküde : ḳ(a)ṇ süsi ..... : ḳ(a)ṭ(ı)lît(ı)m : (a)nîa.... .....irt(i)m ḳ(a)ṛa : ḳum (a)ṣm(ı)ṣ : kög(e)rde : köm(ü)r ṭ(a)ġda : ẏ(a)ṛ ög(ü)zde : üç ṭuġḷ(ı)ġ : türük ḃoḍ(u)ṇ .....ozm(ı)ṣ : tig(i)n : ḳ(a)ṇ ḃoḷm(ı)ṣ : ḳonŷ ẏılḳa : ẏoṇıḍ(ı)m : ek(i)nti : sünĝ(ü)ṣ... (a)ẏ : (a)lît(ı) : ẏ(a)nĝıḳa : ṭ.....ṭuṭḍ(ı)m : ḳ(a)ṭuṇıṇ : (a)nîa : (a)lît(ı)m : türük ḃoḍ(u)ṇ : (a)nîa : ıṇġ(a)ṛu : ẏoḳ ḃolı :*** *Ordu sefere çıktı. Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi. Keyre'de doğudan döneceğim zaman koyunlu …… ……. Kendime bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusu .....katıldım. Orada ……. Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu …… ……. Ozmış Tigin Han olmuş. Koyun yılında (MS 743) ordu sevk ettim. İkinci savaş ……ay altıncı gününde …… (Ozmış Kağan'ı) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok oldu* (ŞU K 6-10; Mert, 2009: 215-217).

(Kök)türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Ötüken'de kurulan yeni yönetimin ilk kağanı "Kutlug Bilge Köl Kağan" (Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han) olur (744). Dokuz Oğuzların / Uygurların (Kök)türk yönetimine son verip işbaşına gelmelerinde önemli rol oynayan T'ang İmparator(luğ)u, kısa sürede Kutlug Bilge Köl Kağan ve yönetimini tanıdığını; onlarla dostane ilişkiler içinde güzel işler yapacaklarını bildirir. Bunun göstergesi olarak da T'ang İmparator(luğ)u tarafından Kutlug Bilge Köl Kağan'a önce "Feng-ı Wang" adı sonra da "Huai-jen" unvanı verilir (İzgi, 1985: 245-264; Mackerras, 2000: 425; Çandarlıoğlu, 2004: 13; Mert, 2009: 21, Osawa, 2011: 425-444).

Uygurlar, Kutlug Bilge Köl Kağan zamanında önce Basmılları ve Karlukları mağlup ederek Türk boy ve toplulukları üzerinde tam bir üstünlük kurup birlik ve bütünlüğü sağlar;

sonra da (Kök)türklerin son dönemlerinde kaybedilen toprakları geri alıp büyük başarı ve itibar kazanırlar.

Kutlug Bilge Köl Kağan ve oğlu Moyun Çor Kağan'ın akıllı politikaları sayesinde Hunların eski toprakları (doğuda Szu-wei'e; batıda Altın Dağları'na; güneyde Gobi Çölü'ne kadar olan coğrafya) tekrar kontrol altına alınır. Tam bir güven ve huzur ortamı sağlanmışken 747 yılında Kutlug Bilge Köl Kağan ölür ve yerine oğlu Moyun Çor Kağan / Bayan Çor Kağan (Mo-yen-ço) "Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçer.

Cengiz ALYILMAZ Moyun Çor Kağan yazıtı ile (Moğolistan Şine Us Bölgesi)
(Foto: Murat YAKAR)

Kutlug Bilge Köl Kağan'ın başarılarında büyük pay sahibi olan Moyun Çor Kağan kendi döneminde de çok önemli işler başarır. Nitekim içeride (tıpkı (Kök)türk döneminde olduğu gibi bu dönemde de) zaman zaman yönetime başkaldıran Oğuzlara, Türgişlere, Karluklara, Çiklere, Kırgızlara, Tatarlara karşı seferler düzenler; dışarıda ise, Çin ile ilişkileri düzenleyip Çin'deki isyanları bastırmak için kendinden yardım isteyen T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'a yardımlarda bulunur.

Çinlilerin Talas Savaşı'nda (751) Araplara karşı yaşadıkları yenilgi sonrasında Çin'de (anne tarafından Türk olan) Çinli general An Lu-shan isyan çıkararak Çin'in başkentleri Lo-yang ve Ch'ang-an'ı ele geçirir. T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, savaşçılığı ile ün yapmış olan Uygur Kağan'ı Moyun Çor'dan yardım ister. Hsüan-tsung'un yardım talebine olumlu cevap veren Moyun Çor Kağan, kardeşi komutasında güçlü askerî birlikler göndererek (bazı seferlere de bizzat kendisi katılarak) isyanları bastırır. Moyun Çor Kağan, Çinlilerle Tibetliler arasında yapılan savaşları da Çin'in kazanmasında önemli rol oynar. Bu durum Çinlilerle Uygurlar arasındaki dostane ilişkilerin doruğa ulaşmasına vesile olur. T'ang İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında 756 yılında anlaşmalar yapılarak Uygur kağanlarına Çinli prenses gönderilmesi ve Uygurlara her yıl 20 bin top ipek ödenmesi kararlaştırılır. Bu anlaşmanın bir gereği olarak da 758 yılında İmparator Hsüan-tsung tarafından (daha önce iki evlilik yapmış olan) kızı Ning-kuo, Moyun Çor'a prenses olarak gönderilir. Ning-kuo'nun Moyun Çor'a prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden (759) Moyun Çor Kağan ölür ve yerine ikinci oğlu Bögü Kağan / Bugu Kağan (İ-ti-chien / Tengli Mou-yü / Tenri Mou-yü) tahta geçer.

Bögü Kağan zamanında (762 yılında) bu sefer Şı Çav-i liderliğinde Çin'de isyanlar olur. Bu isyanları bastırmak için yardım istenen Bögü Kağan'ın bizzat kendisi orduları idare ederek isyanları bastırır. Daha sonra Çin'in artık eski gücünden uzak olduğunu, Çin'de ciddi bir yönetim boşluğunun bulunduğunu düşünen Bögü Kağan, Çin'i egemenlik alanı içene katmak ister. Ancak Çinli kayınpederi (Prenses Shao Ning-kuo'nun babası) Bugu / Puku Huai-en onu bu düşüncesinden vazgeçirir. Bugu Huai-en'in 765 yılında ölümünden sonra Bögü Kağan, Dokuz Oğuzların Çin'i ele geçirme yönündeki isteklerine uyar. Bögü Kağan'ın Çin'e karşı tavrında İmparator T'ai-tsung'un (762-779) ölümü, yeni imparatorun tecrübesizliği ve Soğdluların kışkırtmaları da önemli rol oynar. Ancak Bögü Kağan'ın veziri olan Tun Baga Tarkan, *Çin'i ele geçirme düşüncesinin yanlış olduğunu; Çin'in kendilerine bir zararı olmadığını; Çin topraklarının Mao-tun'dan bu yana yabancılar tarafından tamamen zaptedilemediğini; zaptedilse bile buralarda tutunmanın mümkün olamayacağı*nı kendisine söyler. Bu uyarıları dikkate almayan Bögü Kağan, veziri Tun Baga Tarkan tarafından 779 yılında öldürülür (İzgi, 1986: 19-22; Mackerras, 2000: 426-427; Çandarlıoğlu, 2004: 16-21; Mert, 2009: 22-23; Almas, 2010: 142-144).

"Alp Kutlug Bilge Kagan" sıfatıyla tahta geçen Tun Baga Tarkan döneminin ilk yıllarında Uygur - Çin ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşanır. İmparator T'ai-tsung zamanında Çin'in başkentinde yaşayan ve kendilerini Uygurların bu bölgedeki temsilcisi olarak gören Dokuz Oguzlarla Çin yönetimi arasında öteden beri süren anlaşmazlıklar çatışmaya dönüşür. Bu çatışmada Dokuz Oğuzların lideri durumunda bulunan ve Tun Baga Tarkan'ın amcası olan Tudun Çinliler tarafından öldürülür. Bu hadise Çin - Uygur ilişkilerinin gerilmesine neden olur. Karşılıklı olarak gönderilen elçiler ve Tun Baga Tarkan'a "Kutlug Bilge Konçuy" unvanıyla prenses olarak gönderilen Yün-an ilişkilerin düzelmesine vesile olur. Tun Baga Tarkan, Prenses Yün-an'la iki yıl evli kaldıktan sonra ölür. Tun Baga Tarkan'ın ölümünden sonra 789 yılında tahta "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan" sıfatıyla oğlu Taras (To-lo-ssu) geçer. Ancak Taras Kağan 790 yılında hanımı tarafından zehirlenerek öldürülür. Onun ölümünden sonra kardeşi kendini kağan ilan eder. Ancak kardeşinin bu tavrı devletin ileri gelenleri tarafından uygun bulunmaz. Taras Kağan'ın yerine yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Ay Çor (A-Ch'o / Feng-Ch'eng) tahta oturtulur. Ay Çor tahta oturtulduğunda henüz 16 - 17 yaşlarında olduğu için onun adına kararları veziri Hsieh Yü chia-ssu (İl Ögesi) verir. Uygurların Ay Çor Kağan zamanında girilen savaşlarda alınan yenilgiler yüzünden ciddi anlamda itibar kaybına uğradıklarını belirtmek gerekir. Ay Çor'un 795 yılında ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği başvezir Kutlug Bilge getirilir. "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge aslında Ediz boyundan olmasına rağmen o da "Yaglakar" unvanını kullanır. Onun döneminde Kırgızlar, Tibetliler, Karluklar mağlup edilerek Beşbalık ve Turfan bölgelerinde kontrol sağlanır; Kırgızların ellerindeki demir ve altın yataklarının kontrolleri Uygurların ellerine geçer. Yaptığı savaşlarda geniş topraklar ve büyük ganimetler elde eden Kutlug Bilge Kağan 805 yılında ölür. Onun yerine de "Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan" (805-808) tahta geçer. "Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan"dan sonra Uygur tahtına sırasıyla şu isimler geçmiştir:[1]

"Ay Tengride Kut Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" (808-821); "Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan" (821-824); "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan" (Kasar Tigin) (824-832); "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan" (Hu Tegin) (832-839); Ho-sa Tegin (839-840) (İzgi, 1986: 9-44; Mackerras, 2000: 425-458; Çandarlıoğlu, 2004: 13-33; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 132-154).

[1] Xi'an'da bulunan Karı Çor Tigin yazıtının hem (Kök)türk harfli Türkçe bölümündeki hem de Çince bölümündeki olaylar Uygur tarihinin ve Çin - Uygur ilişkilerinin 795 yılına kadar olan dönemi ile ilgili olduğu için makalede Uygur tarihinin 795 yılına kadar olan dönemi konuyla ilgili kaynaklardan yararlanılarak değerlendirilmiş; sonraki dönemlerde işbaşına gelen kağanların ise yalnızca adları ve iktidar yılları zikredilmiştir.

2. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar Üzerine:

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtları kendi içinde iki grupta incelemek mümkündür:

- **Kâğıda Yazılı (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesi, kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en fazla olduğu coğrafyadır. Tarihte bu topraklarda yaşayan farklı Türk boylarının (başta Uygurlar olmak üzere) (Kök)türk harfleriyle vücuda getirdikleri eserlerin dinî ve felsefi içerikli olanlarının (dinî çevrelerce yazılanlarının) yanında sosyal hayatla, alfabeyle, atasözleriyle, falla ve (batıl) inanışlarla ilgili olanları da vardır.

Büyük bölümü ait oldukları Turfan ve çevresindeki mağara ve tapınaklardan alınarak ülke dışındaki (Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya…) enstitülere, müzelere ve kütüphanelere götürülmüş olan kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en derli toplu ve en kapsamlı olanı 104 satırdan oluşan "*Irk Bitig*" adlı fal kitabıdır (Orkun, 1994; Sertkaya, 1995; Tekin, 2004; Alyılmaz, 2007).

- **Diğer (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (özellikle de Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan ve çevresinde) tespit edilen (Kök)türk harfli yazıtlar şunlardır:

Cimsar'da bulunan ve hâlen Beş Balık Müzesi'nde muhafaza edilen dikili taş üzerindeki 1 satırlık yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 3 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Yargol'daki 4 Numaralı Mağara'da bulunan ve satır sayıları 1-2 arasında değişen 9 ayrı (Kök)türk Harfli yazıt ve damgalar; Yargol'daki 7 Numaralı Mağara'da bulunan 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Hoten'de bulunup Pekin'deki Millî Kütüphane'de muhafaza edilen ve 15 karakterden oluşan bir metni üzerinde barındıran "Hoten Çubuğu" adını verdiğimiz yazıt; Xi'an'da bulunan 17 satırlık Karı Çor Tigin yazıtı, Kumtura Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, Dunhuang Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, İç Moğolistan'da bulunan 1 satırlık yazıt.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk ve Uygur harfli yazıtların yanında (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde Türk kağan ve kumandanları tarafından Sanskritçe, Tibetçe, Soğdca ve Çince olarak yazılmış yazıtlar da bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri I. (Kök)türk Devleti'nin güçlü kağanı Mukan / Muhan Kağan'ın torunlarından Ni'li (Niri) Kağan'a ait taşbaba üzerine işlenmiş 21 satırdan oluşan Soğdca yazıttır (Alyılmaz, 1991: 25-31).

3. Karı Çor Tigin Yazıtı:

3.1. Yazıtın Adı:

T'ang imparatoru tarafından kendisine anıt mezar yaptırılan Uygur prensinin yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen (𐱴𐰇𐰼𐰺 𐱅𐰼𐰴 𐰼𐰺𐰴𐰺 / ḳ(a)rı çoṛ tig(i)n) ve Çince bölümde geçen (回鶻葛啜王子 / Ge Chuai) adı dikkate alınarak yazıta tarafımızdan "***Karı Çor Tigin yazıtı***" adı verilmiştir.

Yazıtın bulunduğu yer esas alınarak yazıtın "***Xi'an yazıtı***" olarak adlandırılması da mümkündür.

3.2. Yazıtın Bulunduğu Yer ve Önemi:

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, (yukarıda da belirtildiği üzere) daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir.

Xi'an'ın Çin Halk Cumhuriyeti içindeki yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ise, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shaanxi (陕西) Eyaleti'nin merkezi; Çin'in tarihî başkentlerinden **Xi'an**'ın (西安 / *Xī'ān* / Hsi-An, Chang'an) (34°16′N 108°54′E) **Zhang Du Yuan** (阿波啜) Bölgesi'nde / Semti'nde(34°10′N 108°54′E) bulunmuştur.

Çin'in büyük hanedanlıklarına (Zhou, Qin, Han, Sui ve T'ang) başkentlik eden Xi'an, Çin kültür ve uygarlığının doğduğu ve geliştiği en önemli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Yaklaşık 3 bin yıllık bir geçmişe sahip olan ve Çin'in en eski antik şehirleri arasında yer alan Xi'an, üzerinde barındırdığı tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılarla açık hava müzesi görüntüsü taşır.

Çin'in ilk imparatoru olarak kabul edilen Qin Shi Huang'ın (MÖ 247 - MÖ 210) ölümünden önce bizzat kendisi tarafından yaptırılan Xi'an'daki anıt mezar alanında bulunan terrakotta heykellerinin genel durumunu yansıtan bir görüntü (http://china.cnr.cn/xwwgf/)

Xi'an'da T'ang Dönemine ait (içinde İmparator Gaozong (Li Zhi / 628-683) ve eşi Wu Zetian'ın mezarlarını barındıran) Qianling anıt mezar külliyesinin giriş bölümünden genel görüntü (http://translate.google.com.tr/)

Xi'an, Roma'ya kadar uzanan tarihî İpek Yolu'nun başlangıç noktasıdır. İpek Yolu'nun işlek olarak kullanıldığı dönemlerde Xi'an, idari karar merkezi olmasının yanında sanatın, edebiyatın ve ticaretin merkezi de olmuştur.

Tarihin her döneminde Çinliler için ayrı bir yere ve öneme sahip olan Xi'an, İpek Yolu sayesinde diğer milletlerin de kayıtsız kalamadığı bir cazibe merkezine dönüşmüş; zamanla hem Çinlilerin hem de Çin'le ilişki hâlinde olan milletlerin ve toplulukların kaynayıp karıştıkları, birlikte yaşadıkları, tarihî şehirlerden biri hâline gelmiştir. Çin imparatorları da dünyanın yönetim merkezi olarak gördükleri Xi'an'ı her türlü tehlikeden korumak ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlamak için politikalar geliştirmiş; bu politikalar sayesinde yarı göçebe olarak yaşayan Türk boy ve topluluklarının bir kısmının Xi'an ve çevresine yerleşmelerine izin vererek onların askerî gücünden ve savaşçı özelliklerinden yararlanmışlardır.

Çin imparatorları hem yönetimde kalabilmek hem de Xi'an'ın ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlayabilmek amacıyla zaman zaman Türk kağan ve kumandanlarının yardımlarına ihtiyaç duymuş; kendilerine yardıma gelip savaşlarda başarı gösterenleri ödüllendirmiş; bu savaşlarda ölenleri de unutturmamak için adlarına anıt mezarlar yaptırmışlardır. Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in mezarının ve ona ait mezar kitabesinin Xi'an'da bulunmasının gerçek sebebi de işte budur.

Uygurların Yaglakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi Karı Çor Tigin, T'ang İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dài Zōng) zamanında (Zhen Yuan saltanat devresinin onuncu yılında yani 794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla (Chang'an'a) gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. T'ang İmparatoru (**tabgaç kan**) **Tai Tsung** onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan **Zhang Du Yuan** (阿波啜) Bölgesi'nde (30°10'N 108°54'E) bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe ((Kök)türk harfleriyle Uygurca) metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin'e ait bu yazıt ve mezara ait bir işlemeli taş / kapak taşı 2010 yılında Zhang Du Yuan'li bir köylü tarafından bulunduğu yerden alınarak Xi'an'da pazarda satılırken "**T'ang West Market Museum**" görevlileri tarafından fark edilerek (satın) alınıp müze envanterine kaydedilir.

Karı Çor Tigin yazıtının getirildiği bölgeyi (Zhang Du Yuan) ve bugün sergilendiği "T'ang West Market Museum"un yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ve Karı Çor'un mezarına ait işlemeli taş, pek çok Çince yazıt ve arkeolojik envanterle birlikte Çin'in ilk özel müzesi olma özelliği taşıyan "**T'ang West Market Museum**"da (大唐西市博物馆) (34°14'N 108°54'E) sergilenmektedir.[2]

"T'ang West Market Museum" ve önündeki "*İpek Yolu Anıtı*"nın görüntüsü

Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği salonun genel görüntüsü

[2] Karı Çor Tigin yazıtının bulunup korunmasını sağlayan; bizlere yazıt üzerinde çalışma izni veren; Xi'an'da yazıt ile ilgili anlamlı ve önemli bir toplantı düzenleyip ev sahipliği yapan Shaanxi Jiaxin Industry Group Genel Başkanı Lu JIANZHONG'a, Prof. Dr. Hu JI'ye, Tang West Market Museum yetkililerine ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi iletiyorum.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ televizyon kanalları karşısında
"T'ang West Market Museum"da Karı Çor Tigin yazıtını okurken
(Foto: Dr. Semra ALYILMAZ)

3.3. Karı Çor Tigin Yazıtının Ölçüleri:

Karı Çor Tigin yazıtı 39x40 *cm* ölçülerinde granitten yapılmış kare biçimindeki bir taşın sol tarafına yukarıdan aşağıya doğru 29 *cm*'lik bir alana yazılmıştır. Yazıtın (Kök)türk harfli kısmının eni 4-5,5 *cm* arasında değişmektedir.

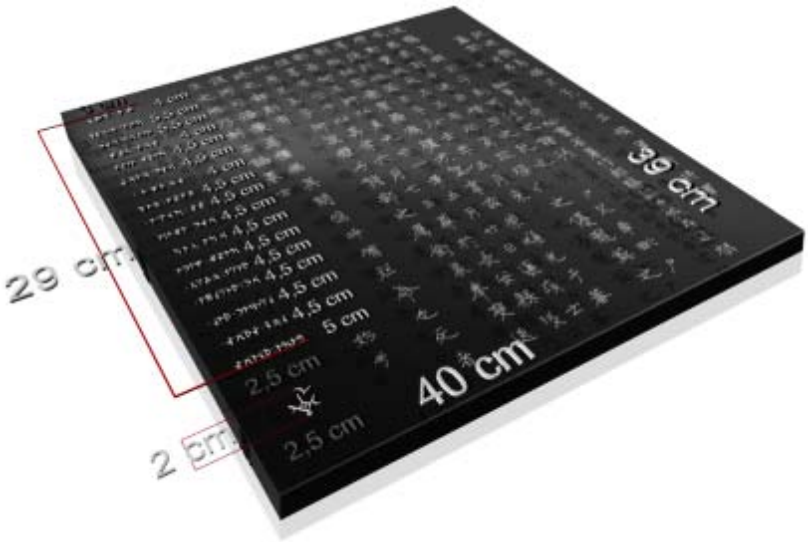

Karı Çor Tigin yazıtının ölçülerini yansıtan tasarım (Levent ALYAP)[3]

Cengiz ALYILMAZ ve Murat YAKAR yazıt üzerinde çalışırken (Foto: Semra ALYILMAZ)

[3] Yazıtın ölçülerini yansıtan tasarım, Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Doç. Dr. Murat YAKAR ve Doç. Dr. Semra ALYILMAZ tarafından yazıt üzerinde yapılan fotogrametrik ölçümler ve tespitler değerlendirilerek Levent ALYAP tarafından hazırlanmıştır.

Ekleme: Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği "T'ang West Market Museum"da Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in anıt mezarına ait 39x40 *cm* ölçülerinde granitten yapılmış kare biçiminde üzerinde bitkisel motifler bulunan bir de "kapak taşı" / işlemeli taş bulunmaktadır.

Üzerinde bitkisel motifler bulunan kapak taşının görüntüsü

Kapak taşının üzerindeki işlemelerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

Kapak taşının etrafındaki bitkisel motiflerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

3.4. Karı Çor Tigin Yazıtında Kullanılan Alfabe:

Karı Çor Tigin yazıtının Türkçe (Uygurca) kısmı (Kök)türk yazısıyla yazılmıştır.[4] Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan karakterler / işaretler ve bunların ses değerleri aşağıdaki gibidir:[5]

	Yuvarlak				Düz			
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın		o		u		a		ı
İnce		ö		ü		e		i

Tablo 1: Ünlüleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

İnce	Harf çevirimi	Kalın	Harf çevirimi
	b		ḅ
-	-		ḍ
	g		ġ
	k		ḳ
	l		ḷ
	n		ṇ
	r		ṛ
	s		ṣ
	t		ṭ
	y		ẏ

Tablo 2: Ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

Ortak karakterler	Harf çevirimi
	ç
	m
	z
	ş

Tablo 3: Tek karakterle karşılanan ünsüzler ve ses değerleri

Çift ünsüzler	Harf çevirimi
	n̂g
	n̂ç

Tablo 4: Çift ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

[4] Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)Türkçe kısmının epigrafik belgelemeleri Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından; Çince kısmının epigrafik belgelemeleri Prof. Dr. Luo XIN tarafından; yazıtın fotogrametrik ölçümleri ve belgelemeleri ise Doç. Dr. Murat YAKAR ve Doç. Dr. Semra ALYILMAZ tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu belgelemelerden elde edilen bilgiler daha sonra *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi* Sanat Danışmanı Levent ALYAP tarafından teknolojik ortamda değerlendirilerek Karı Çor Tigin yazıtının paleografik ve kaligrafik özelliklerini yansıtan ve ***Xian Inscription*** adı verilen bir font yapılmış; bu çalışmada da anılan font kullanılmıştır. Yazıtın belgelenmesinde ve fontun yapımında gösterdikleri özverili çalışmalarından dolayı ekip arkadaşlarıma içten teşekkürlerimi sunarım.

[5] Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan alfabe sistemi gösterilirken Dr. Osman MERT tarafından hazırlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us* (Ankara, 2009) adlı eserdeki alfabe gösterim sisteminden yararlanılmıştır.

3.5. Karı Çor Tigin Yazıtının Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi ve Türkiye Türkçesine Aktarımı:

T'ang İmparatoru Tai Tsung'un emriyle saray ustalarına yazdırılan Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Yazıtın I. ve II. satırlarında bulunan iki sözcükte geride kalan tarihî süreçte kırılmalar meydana gelmiştir. Söz konusu sözcükler tarafımızdan uygulanan farklı epigrafik yöntem ve teknikler sayesinde tespit edilerek metnin tamamının çözümlemesi gerçekleştirilmiştir.

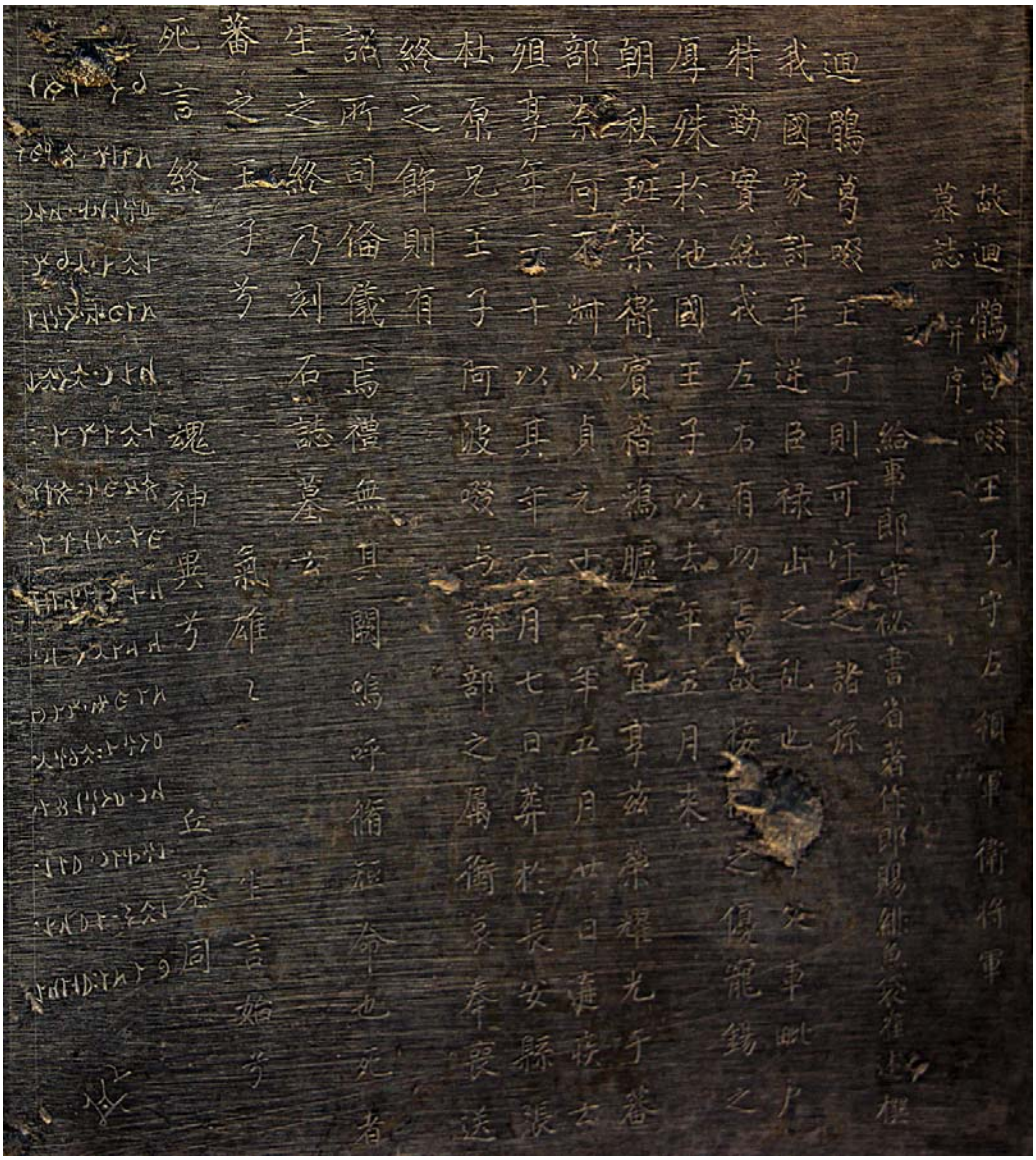

Karı Çor Tigin yazıtının genel görüntüsü (Foto: Semra ALYILMAZ)[6]

[6] Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili genel ve ayrıntılı görüntler yayın aşamasındaki *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* adlı çalışmamızda bulunduğundan bu makalede sınırlı sayıda görüntüye yer verilmiştir.

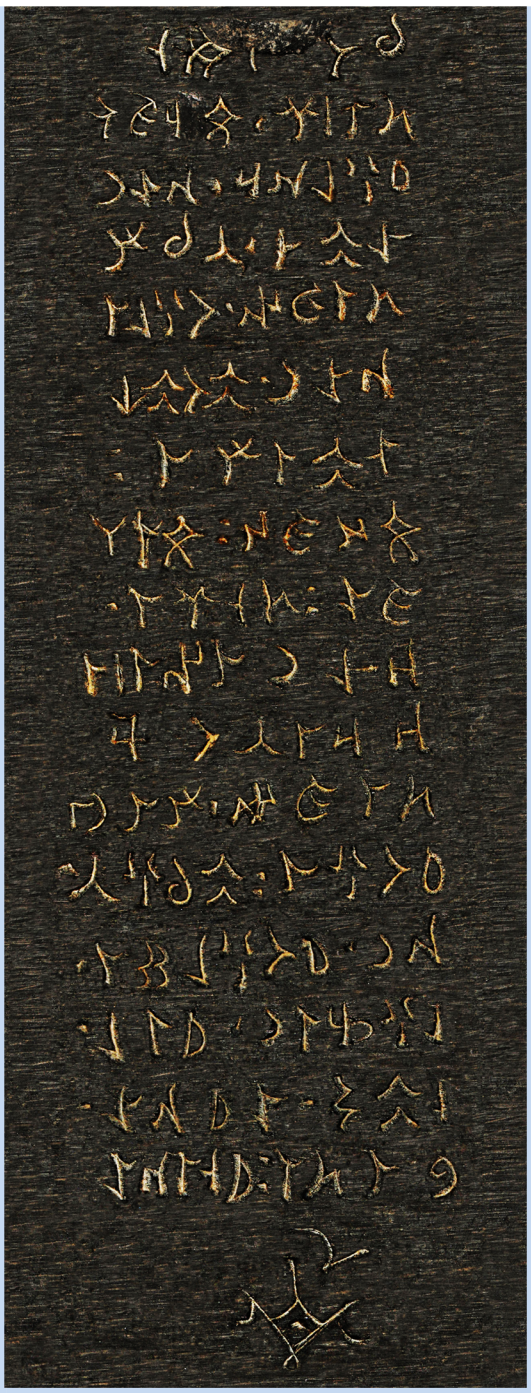

Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmamış hâlinin görüntüsü

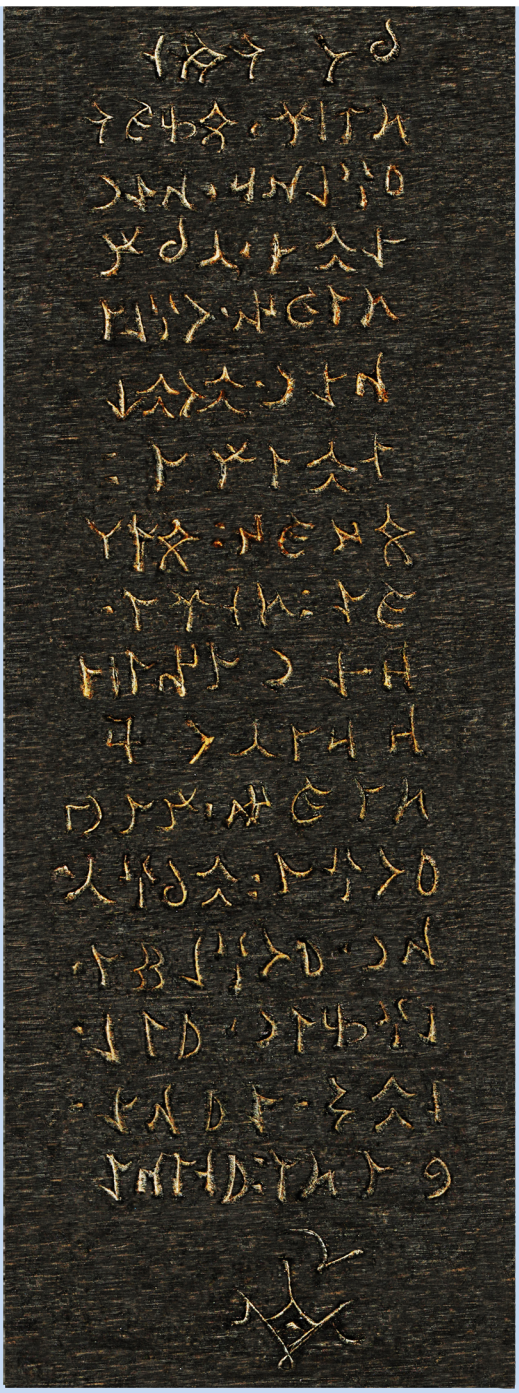

Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmış hâlinin görüntüsü

Paleografik ve kaligrafik açıdan (Kök)türk harfli yazıtlar içinde ayrı öneme sahip olan yazıtın orijinal metni, yorumlu yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

Yazıtın Orijinal Metni	Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi	Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı
𐰉𐰆𐰃𐰇𐰋	ḅu k(i)m(i)ng	*"Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?"*
𐰇𐰋𐰔𐰋𐰢𐰃𐰇𐰋	tis(e)r ·b(e)zg(e)k	*dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli*
𐰅𐰇𐰋·𐰋𐰋𐰃𐰍𐰇	ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ ·ḳaṇ	*Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).*
𐰀𐰇𐰋:𐰇𐰢𐰇	aṭı : ç(a)ḅ(ı)ş	*(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış*
𐰇𐰃𐰍𐰇:𐰋𐰋𐰇𐰋	tig(i)n : oġḷı	*Tigin'in oğlu;*
𐰃𐰢𐰇𐰢·𐰅𐰇𐰋	ḳaṇ ṭuṭuk·	*Han Tutuk(un)*
:𐰇𐰀𐰇𐰢𐰇	aṭışı:	*yeğeni;*
𐰉𐰇𐰔:𐰋𐰋𐰇𐰔	bögü : bil(-)	*Bögü Bil-*
·𐰇𐰀𐰋𐰋:𐰇𐰋	ge : t(e)ngri·	*-ge Tengri*
𐰋𐰇𐰋𐰋𐰇𐰅𐰇𐰋	ḳaṇ inisi	*Han(ın) küçük kardeşi;*
𐰋𐰇𐰃𐰇𐰋𐰋	ḳ(a)ṛı çoṛ	*Karı Çor*
𐰇𐰅𐰇𐰀𐰋𐰋𐰇𐰋	tig(i)n şıṇı	*Tigin. (Karı Çor Tigin'in) mezarı*
·𐰃𐰍𐰃𐰢:𐰇𐰍𐰇𐰃	ẏoġı : ṭ(a)ḅġ(a)ç·	*(ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin*
·𐰇𐰋𐰃𐰍𐰇𐰃·𐰅𐰋	ḳ(a)ṇ·ẏoġḷ(a)ḍı·	*İmparatoru (tarafından) yapıldı*
·𐰃𐰇𐰃·𐰅𐰇𐰋𐰍𐰃	ḷ(a)ġzıṇ ·ẏıḷ·	*Domuz yılı(nın)*
·𐰇𐰋𐰃𐰇·𐰋𐰢𐰃	(a)ḷṭ(ı)nç· aẏḳa·	*altıncı ayının*
𐰇𐰋𐰇𐰋𐰃:𐰇𐰋𐰇𐰋	yiti : ẏangıḳa	*yedisinde.*

Karı Çor Tigin yazıtının yarlık / ferman şeklinde hazırlanmış tasarımı

(Levent ALYAP)

3.6. Karı Çor Tigin Yazıtı ile İlgili Açıklamalar:

3.6.1. Metnin İçeriği ve Sistemi:

Karı Çor Tigin yazıtının metni kısa olmasına rağmen, kendi içinde sistematik bir bütünlüğe sahiptir. Nitekim üçüncü şahsın bakış açısıyla anlatılan yazıt, esas itibarıyla **giriş**, **gelişme** ve **sonuç** niteliği taşıyan üç bölümden oluşur:

- **Yazıtın Giriş Bölümü:**

Anlatıcının 𐰉𐰋𐰇 𐰴𐰇𐰼𐰇 𐰼𐰇 / "ḃu k(i)m(i)ng tis(e)r ("*Bu (mezar) kimin(dir)?*" *dese(niz)*) diye başladığı cümle yazıtın **giriş bölümü**nü oluşturmaktadır.

- **Yazıtın Gelişme Bölümü:**

Yazıtın gelişme bölümünde adına anıt mezar yaptırılan ve yazıt yazdırılan kişinin (**Karı Çor Tigin'in**) **şeceresi ve kimliği** dikkatlere sunulmaktadır:

𐰋𐰇𐰴 · 𐰴𐰴𐰃𐰀𐰆𐰇𐰴𐰇𐰴𐰇𐰴

Yazıttaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi adına anıt mezar yapılan ve yazıt yazdırılan kişi: *Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden); Çabış Tigin'in oğlu; Han Tutuk(un) yeğeni; Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük kardeşi (olan) Karı Çor Tigin*dir.

Karı Çor Tigin (Tasarım: Levent ALYAP)

Karı Çor Tigin yazıtının Çince kısmında Karı Çor Tigin'in yoğ / yas törenini gerçekleştirmek için T'ang İmparatoru Tai Tsung'un (Dai Zong / Dài Zōng) fermanıyla Chang'an'a / Xi'an'a (törenin yapıldığı ve anıt mezarın bulunduğu Zhang Du Yuan'e) gelen Uygurların arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in de adı anılır:

以其年六月七日葬于长安县张杜原。兄王子阿波啜与诸部之属，衔哀奉丧。

O yıl altıncı ayın yedinci gününde Chang'an'da Zhang Du Yuan'de defnedildi. Ağabeyi Apo Çor Tigin ve bütün boy üyeleri, cenaze merasimine katılmaları üzere ferman aldı.[7]

Törene katılanlar arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in adının özellikle belirtildiği görülmektedir. Söz konusu bu kişi (Apo / Apa Çor Tigin) Karı Çor Tigin yazıtının VIII-X. satırlarında adı geçen ve Karı Çor Tigin'in ağabeyi olduğu belirtilen bögü bilge t(e)ngri ḳaṇ olabilir.

[7] Çince metin çevirisi için Prof. Dr. Luo XIN'e teşekkür ederim.

Karı Çor Tigin'in yoğ törenine katılan ve yazıtın Çince bölümünde adı *Apo / Apa Çor Tigin* olarak belirtilen bu kişi eğer bögü bilge t(e)ngri ḳaṇ / Bögü Bilge Tengri Han değilse o zaman bu durum Karı Çor Tigin'in babası Çabış Tigin'in Bögü Bilge Tengri Han'dan başka (Karı Çor Tigin'den yaşça büyük) başka bir oğlunun daha olduğu anlamına gelir.

Karı Çor Tigin'in aile büyükleri (Tasarım: Levent ALYAP)

- **Yazıtın Sonuç Bölümü:**

Karı Çor Tigin yazıtının **sonuç bölümü** iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümlede Tabgaç / Çin imparatorunun Karı Çor Tigin öldükten sonra onun adına mezar yaptırdığı ve yoğ / ölüm (tören)i düzenlettiği; ikinci cümlede ise Karı Çor Tigin'in mezarının ve ölüm töreninin yapıldığı tarih dikkatlere sunulmaktadır.

·𐰋𐰇𐰃𐰚𐰇 · 𐰉𐰍 · 𐰃𐰚𐰇𐰋 : 𐰋𐰚𐰇𐰋𐰋𐰉𐰍 (𐰴𐰋𐰋𐰍𐰲𐰃𐰋𐰲𐰍)

𐰋𐰍𐰋𐰇 : 𐰋𐰍𐰋𐰏𐰋𐰍𐰇 · 𐰽𐰋𐰃 · 𐰃𐰋𐰇 · 𐰉𐰍𐰋𐰚𐰇𐰃

ṣını ẏoġı : ṭ(a)ḃġ(a)ç ḳ(a)ṇ ẏoġl(a)ḍı ḷ(a)ġzın ẏıl (a)ḷṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa:

(Karı Çor Tigin'in) mezarı (ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin imparatoru (tarafından) domuz yılı(nın) altıncı ayının yedisinde (7 Haziran 795 tarihinde) yapıldı.

Karı Çor Tigin yazıtının Çince bölümünde yer alan ifadelerde *Karı Çor Tigin'in henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde hastalanıp öldüğü; yoğ töreninin ise 7 Haziran 795 tarihinde düzenlendiği; bu törene T'ang imparatorunun emriyle devletin önde gelen*

bürokratlarının ve Karı Çor Tigin'in (başta Ağabeyi Apa Çor Tigin olmak üzere) yakınlarının da katıldığı belirtilmektedir.

Yazıtın Çince bölümünde yer alan ifadelerden yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen tarih kaydının (*l(a)ġzıṇ ẏıl (a)lṭ(ı)nç aẏḳa yiti ẏangıḳa*) Karı Çor Tigin'in öldüğü tarih değil; yoğ / ölüm töreninin düzenlendiği tarih olduğu anlaşılmaktadır.

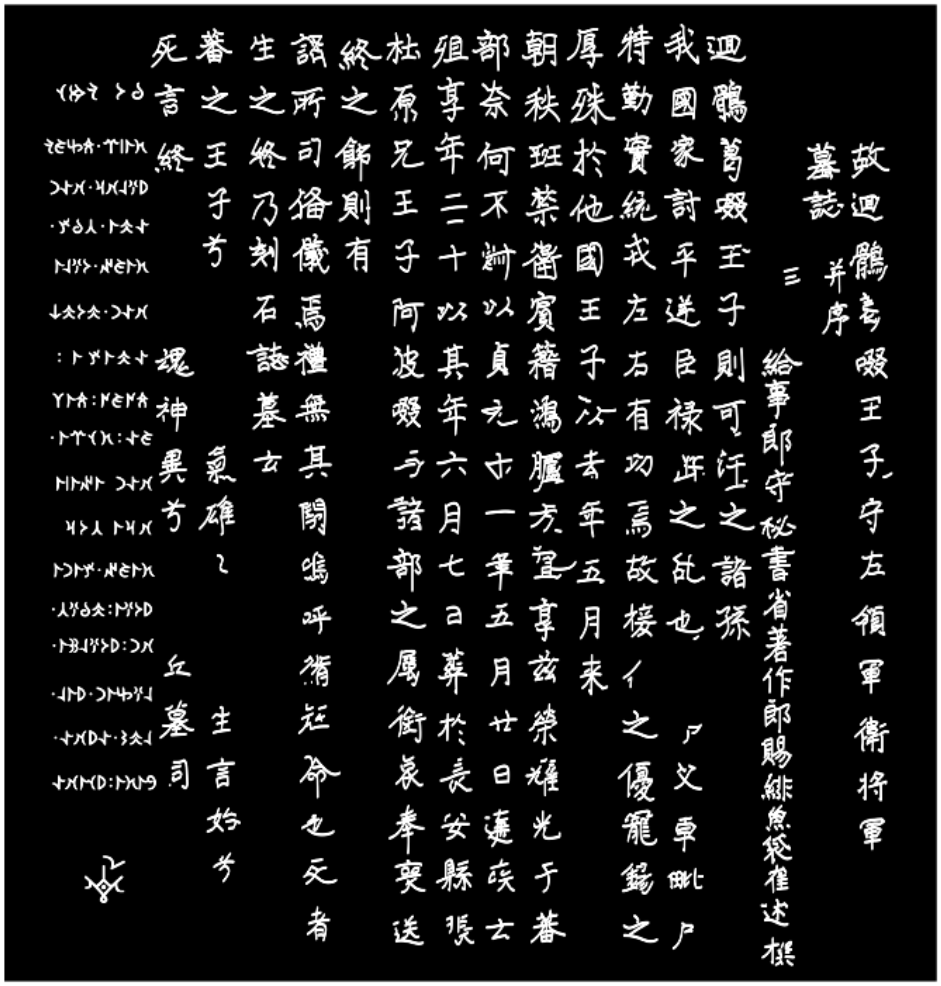

Karı Çor Tigin yazıtınn Cengiz ALYILMAZ tarafından metin tamiri yapılmış yazılı yüzeylerinin konumunu yansıtan bir görüntü
(Çizim: Levent ALYAP)

3.6.2. Metnin Söz Varlığı ile İlgili Bazı Açıklamalar:

Karı Çor Tigin yazıtı, ihtiva ettiği söz varlığı bakımından (Kök)türk ve Uygur dönemlerinin kağanlarına ve kumandanlarına ait yazıtlarla karşılaştırıldığında yazıtın küçük bir yazıt olduğu görülür. Ancak kullanılan kavram işaretlerinin önemli bir kısmının akrabalık adlarından ve unvanlardan oluşması; diğer kavram işaretlerinin de eski Türk dilinin, tarihinin, kültürünün, yaşayış ve inanış sisteminin kültürel kodlarını / şifrelerini bünyelerinde barındırmaları bu yazıtı da diğer yazıtlar kadar önemli kılar.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen söz konusu kavram işaretleri şunlardır:

(a)ḷṭ(ı)nç, aṭ, aṭı, aẏ, b(e)zg(e)k, bilge, bögü, ḅu, ç(a)ḅ(ı)ş, çoṛ, ini, ḳaṇ / ḳ(a)ṇ (4), ḳ(a)ṛı, k(i)m, ḷ(a)ġzıṇ, oġ(u)ḷ, şıṇ, ṭ(a)ḅġ(a)ç, t(e)ngri, tig(i)n (2), ti-, ṭuṭuk, ẏaġl(a)ḳ(a)ṛ, ẏangı, ẏıḷ, yiti, ẏoġ, ẏoġḷ(a)-.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerinin eski Türk yazıtlarının (Orhun yazıtlarının, Yenisey yazıtlarının, Dağlık Altay yazıtlarının, Talas yazıtlarının…) söz varlığı ile sonraki dönemlerde yazılan ve Türkçenin temel kaynakları olma özelliği taşıyan eserlerin söz varlığıyla bütünlük arz etmesi söz konusu eserleri vücuda getirenler arasındaki dil ve kültür bağını yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerini hem yazıtın metninin ve öneminin daha iyi anlaşılabilmesi hem de sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara da kaynak teşkil etmesi bakımından açıklamak yararlı olacaktır:

- **ḅu**(𐰉𐰆):

En yakında bulunan canlı ve cansız bir varlığı (kişiyi, nesneyi, objeyi…) işaret etme / gösterme yoluyla belirten **bu** kavram işareti, sözcük türü olarak Türkçe'de (şu, o; bunlar, şunlar, onlar ile birlikte) gösterme / işaret zamirleri içinde yer almaktadır.

Bu kavram işareti, Karı Çor Tigin yazıtının I. satırında Karı Çor Tigin'in mezarını karşılamak için kullanılmış; geçtiği cümlenin de öznesini oluşturmuştur: **ḅu** / k(i)m(i)ng ***Bu (mezar)*** */ kimin(dir)?*

Bu sözcüğü hem zamir hem de sıfat olarak (yalın ve üzerine ek almış şekilleriyle) Eski Türkçe Döneminden başlamak üzere Türkçenin temel kaynaklarında, günümüz Türk lehçe ve ağızlarında kullanım oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden birini oluşturmaktadır:

𐰼𐰇𐰋𐰚 : 𐰚𐰃𐰴𐰍 𐰉𐰆 : 𐰋𐰴𐰋 : 𐰚𐰇𐰴𐰚𐰇 : 𐰓𐰏𐰍𐰋 : 𐰴𐰼𐰚𐰉𐰆 : 𐰚𐰴𐰚𐰏𐰴𐰋 : 𐰇𐰋𐰚𐰏𐰴𐰋

t(e)n̂gri t(e)g : t(e)n̂gride : ḅoḷm(ı)ş : türük̲ : bilge : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ***ḅu*** *ödke : oḷ(u)ṛṭ(u)m* (KT G1).

𐰇𐰼𐰃 : 𐰋𐰺𐰚 : 𐰺𐱃𐱃𐰚 : 𐰚𐰴𐰽𐰞 : 𐰆𐰚𐰃𐰇

*türük : b(e)gl(e)r : ḅoḍ(u)ṇ : **ḅuṇı** : (e)şid(i)n̂g* (BK K8).

𐰇𐰼𐰇𐰚𐰃𐰇𐰴𐰞 : 𐰴𐰋𐰴𐰋 𐰴𐰋𐰃𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰺𐱃𐱃𐰚 𐰉𐰚𐰃𐰇 𐰚𐰇 𐰺𐰇𐰃𐰇𐰺𐰋𐰋𐰚𐰇

𐰇𐰼𐰇𐰇𐰚𐰽𐰃𐰞 : 𐰴𐰇 𐰽𐰴𐰃𐰽𐰃𐰇 :

*t(e)n̂gri ẏ(a)ṛḷ(ı)ḳ(a)zu **ḅu** ṭürük ḅoḍ(u)ṇ (a)ṛa : ẏ(a)ṛ(ı)ḳḷ(ı)ġ ẏ(a)ġıġ : y(e)ltürm(e)d(i)m : tüg(ü)nl(ü)g (a)ṭ(ı)ġ : yüg(ü)rtm(e)d(i)m* (BT 53-54).

- **[k](i)m** (𐰇𐰼 < 𐰇𐰴):

Karı Çor Tigin yazıtının I. satırında geçen ve tarafımızdan **kim** olarak okunan sözcüğün ilk harfinin (𐰴 / k) üst kısmı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığı için) kırılıp dökülmüştür: 𐰇𐰴 > 𐰇𐰼

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda üst kısmı kırılan harfin (𐰼) ikinci satırda geçen b(e)zg(e)k / 𐰴𐰋𐰇𐰞 kelimesinin sonundaki 𐰴 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **k(i)m** şeklinde okunmasına karar verildi.

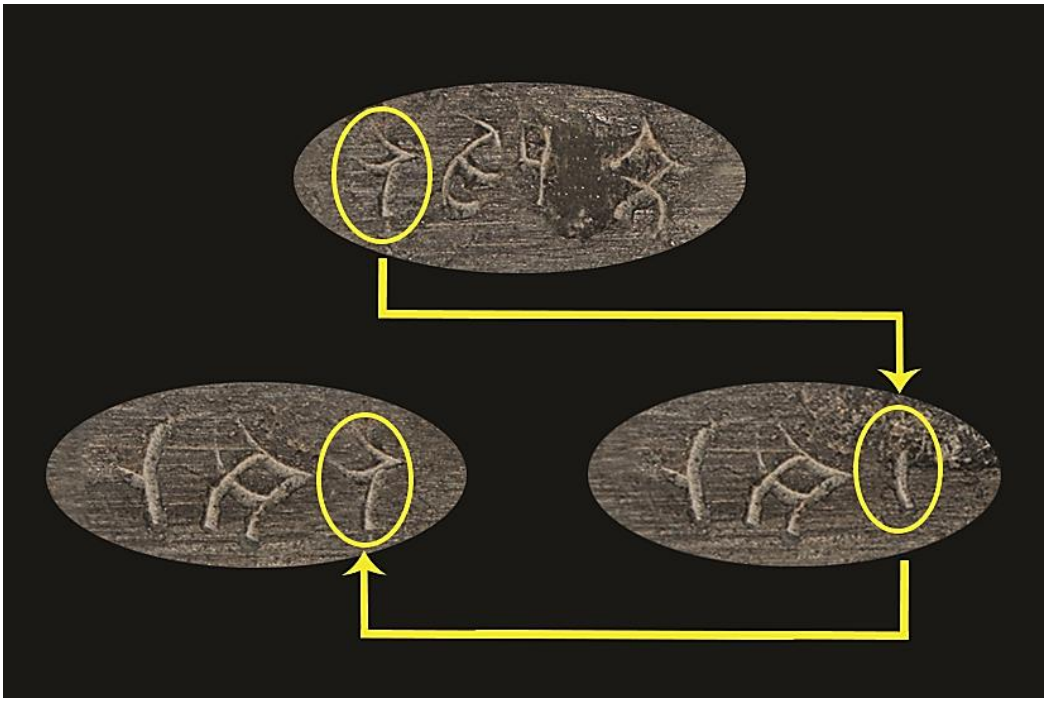

"kim" sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü[8]

[8] Tarafımdan yapılan metin tamirlerinin görüntülerinin hazırlanmasında yardımlarını gördüğüm doktora öğrencilerim Arş. Gör. Onur ER'e, Arş. Gör. İsmail ÇOBAN'a ve Arş. Gör. Nurşat BİÇER'e teşekkür ederim.

"*Hangi kişi?*" anlamına gelen **kim** sözcüğü Türkçe'de sözcük türü olarak soru zamirleri içinde yer almakta ve cümle ögesi (özne, nesne, tümleç, yüklem) olarak da kullanılmaktadır:

Kim sözcüğü üzerine aldığı belirten / tamlayan hâli ekiyle (/+**Ing**/) birlikte çalışmamıza konu olan metinde geçtiği yan cümlenin (isim cümlesinin) **yüklem**inin bir kısmını (belirten ögesini) oluşturmaktadır: ḃu [ṣıṇ] **k(i)m**(i)ng [ṣıṇı erür] "*Bu (mezar)* ***kimin*** *(mezarıdır)?"*

Kim, (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarında kullanım sıklığı / oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden biridir.

: 𐰋𐰚𐰇𐰚 : 𐰃𐰋𐰇𐰴𐰃𐰋 : 𐰋×𐰃 : 𐰔𐰢𐰆 : 𐰃𐰋𐰉𐰇𐰞 : 𐰃𐰍 : 𐰇𐰋𐰋 …

𐰃𐰞𐰞𐰋 𐰇𐰋 : 𐰃𐰋𐰋𐰋𐰋 : 𐰃𐰋𐰉 : 𐰔𐰢𐰆 : 𐰇𐰋𐰋 : 𐰋𐰇𐰃𐰋𐰉 : 𐰋𐰃𐰋𐰴𐰋

𐰃𐰋𐰋𐰋 : 𐰃𐰇𐰋 : 𐰔𐰢𐰆 : 𐰇𐰋𐰋 : 𐰃𐰇𐰋𐰃𐰴𐰢 :

... türük : oġ(u)z : b(e)gl(e)ri : ḃoḍ(u)ṇ : (e)ş(i)d(i)ñg : üze t(e)ñgri : ḃ(a)ṣm(a)ṣ(a)ṛ : (a)ṣṛa yir : t(e)l(i)nm(e)s(e)r : türük : ḃoḍ(u)ṇ : (e)l(i)ñg(i)n : törüñg(i)n : ***k(i)m*** *(a)ṛṭ(a)ṭı [uḍ(a)çı (e)rti : türük : ḃoḍ(u)ṇ (e)rt(i)n] ökün* (KT D 22- 23).

ay yekler trkin maŋa sözleŋler meniŋ balıḳmtaḳı budunuġ buḳunuġ negülüp ölürürsizler sizlerke bu balıḳḳa kirgülüg küç küsün ***kim*** *birdi* (ÇB, 25-28).

kiminğ *erdemi bolsa atı yorır / ḳalı bolmasa erdem atsız karır* (KB, 2645)

- **tiser** (𐰸𐰇𐰼𐰚):

tis(e)r sözcüğü **ti-** (te-> de-) fiili ile **şart eki**nden (/-sAr/ > /-sA/) oluşmaktadır. Sözcük Karı Çor Tigin yazıtına ait metinde *dese(niz), de(r)se(niz), sorsa(nız)* anlamlarında kullanılmıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde **tis(e)r**'in (**ti-** fiili + **/-sAr/** eki) birlikte kullanılarak şartlı birleşik cümlelerin yapımında kullanıldığı; genelde zaman tümleçlerini yaptığı bilinmektedir. Örnek:

𐰋𐰇𐰋𐰉 : 𐰋𐰃𐰋𐰇 : 𐰔𐰢𐰆 : 𐰸𐰇𐰼𐰋 𐰃𐰇𐰋𐰋𐰋𐰋 : 𐰇𐰃𐰋 : 𐰃𐰋𐰋𐰋𐰋 : 𐰉𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰸𐰋𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰸𐰋

bir(i)ye : çuġ(a)ẏ : yış : tög(ü)lt(ü)n : ẏ(a)zı : ḳooṇ(a)ẏin ***tis(e)r*** *: türük : ḃoḍ(u)ṇ : öls(i)k(i)g* (KT G 6-7)

tamuda ört içinte örtenü turur tınl(ı)ġḳa ince tip ***tiser*** *kel sini ölüreyin bu emgektin oz-ġıl tengri yirinte toġġay-s(e)n* ***tiser*** *alḳu tamuluḳlar barça turup ḳataġ ünin ḳıḳrışu ince tip tiyürler* (Ui IV C 17-24)

neṭegin tip ***tiser*** *ol sudur-ta sözlemeki erser . öçmekig oḳşatı-sız tip. eksük erür anda tılṭaġ tigüçi ujik* (ÜY, 113b 6-8).

- **b(e)zg(e)k** (𐰉𐰇𐰋𐰴 < 𐰉𐰇𐰋𐰴):

Karı Çor Tigin yazıtının II. satırında geçen ve tarafımızdan **b(e)zg(e)k** olarak okunan sözcüğün ikinci harfinin (𐰋/ z) sağ tarafı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığından) kırılıp dökülmüştür:

𐰉𐰇𐰋𐰴 > 𐰉𐰇𐰋𐰴

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda kırılan harfin (𐰋) yazıtın 15. satırında geçen **ḷ(a)ġzıṇ** / 𐰃𐰆𐰋𐰃𐰇 kelimesinin bünyesindeki 𐰋 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Bunun üzerine söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **b(e)zg(e)k** (𐰉𐰇𐰋𐰴) şeklinde okunmasına karar verildi.

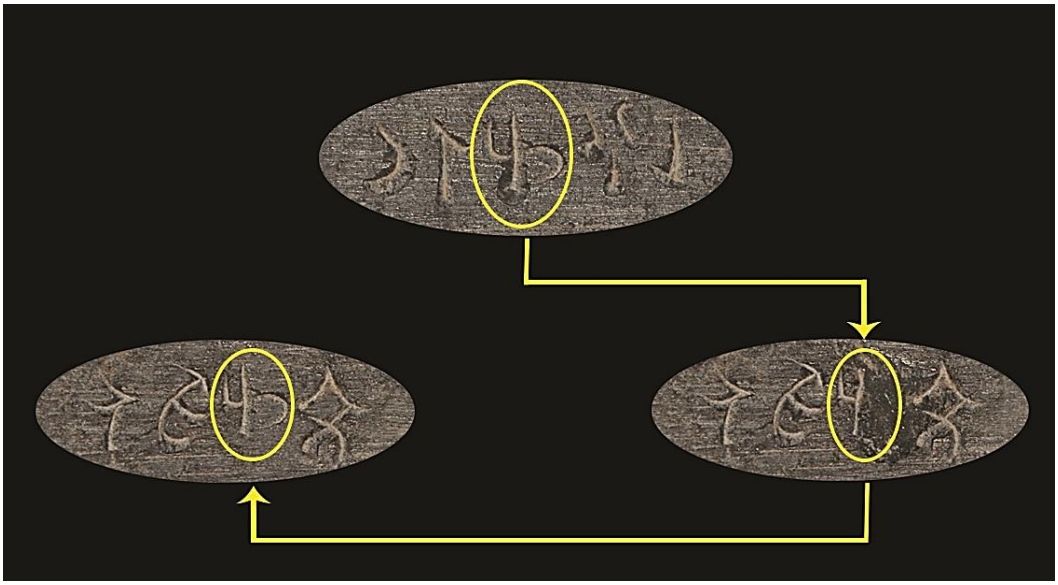

"b(e)zg(e)k"sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü

Karı Çor Tigin yazıtının epigrafik belgelemesini yaparken metin tamiri, okuma ve anlamlandırma hususunda üzerinde en fazla durulan sözcüğün **b(e)zg(e)k** (𐰉𐰇𐰋𐰴) kavram işareti olduğunu belirtmek isterim. Söz konusu kavram işaretinin metin tamiri yapılıp **b(e)zg(e)k** olarak okunması gerektiği kesinlik kazandıktan sonra bu kavram işaretinin ***süs, bezek*** anlamına gelen bir sözcük mü yoksa ***sıtma*** anlamına gelen bir sözcük mü olduğu üzerinde duruldu.

B(e)zg(e)k kavram işaretinin yazıtın üçüncü satırında geçen <u>ẏag</u>ḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ (𐰃𐰆𐰀 · 𐰋𐰀𐰇𐰃𐰆) sözcük öbeğinin sıfatı olduğu da göz önünde bulundurularak sözcüğün ***sıtma*** anlamına gelen **b(e)zg(e)k** kelimesiyle ilgili olduğu görüşüne varıldı. Bu anlamlandırmanın

yapılmasında Türkçenin temel kaynaklarında ve Türk lehçe ve ağızlarında ***süs, bezek*** anlamlarına gelen **b(e)zg(e)k** sözcüğünün bulunmamasının da etkili olduğunu belirtmek isterim.

B(e)zg(e)k kavram işareti eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve sonraki dönemlere ait yazı kaynaklarda geçen **bez-** / **bes-** (titre-) fiili ile fiilden isim yapan **/-GAK/**[9] biçim biriminden oluşmaktadır.

B(e)zg(e)k sözcüğü de hem Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinlerinde hem sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklarda hem de günümüz lehçe ve ağızlarının büyük bölümünde ***sıtma, sıtma hastalığı*** anlamlarında kullanılmıştır:

béz-: *titre-* (DLT II, 8; EUTS, 1968: 40);

anın korkdı ***bez****ti*: *O bu yüzden korktu ve titredi* (TT II 6, 32; Clauson, 1972: 389).

er tumlugdın ***bez****di*: *Adam soğuktan titredi* (DLT II, 8).

bézik béz-: *titre-, titreme titre-* (DLT I, 385).

bezgek / bézgek / bizgek / bizkek / bezek: *kuvvetli ateş; titreme, titretici sıtma* (DLT II, 289; EUTS, 1968: 40; KTS, 1993: 38, 43; YUTS, 1995: 37; KTLS, 1991: 776-777; DTS II, 1965: 652).

Türkçenin tarihî kaynaklarında, yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında ***sıtma*** anlamında kullanılan **b(e)zg(e)k** kavram işaretinin Karı Çor Tigin yazıtında Yaglakar Han'ın sıfatı olarak ***titreten, titretici; bezdiren, bezdirici; korkutan, korkutucu; ürkütücü; görkemli, heybetli*** anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim iletişimde verici mesajını etkili kılmak, ona derinlik kazandırmak, kuvvetlendirmek ve vurgulamak için mesajın aktarımında kullandığı kavram işaretlerini gerçek anlamları dışında kullanabilmekte ve on(lar)a benzetme yoluyla daha derin ve daha etkileyici anlamlar kazandırabilmektedir. **B(e)zg(e)k** kavram işareti de Uygurların efsanevi kağanı ve kumandanı olan Yaglakar Han'ın savaşçılığını, kahramanlığını, düşmanlar karşısındaki titretici, korkutucu tavrını, acımasızlığını belirtmek amacıyla (metaforik görevle) kullanılmıştır.[10]

---

[9] Eski Uygur Türkçesi Dönemine ve sonrasına ait eserlerde **/-GAK/** biçim birimiyle yapılmış başka kavram işaretleri de bulunmaktadır: ar-**kag** *(mekik)*, or-**gak** (*orak)*, kız-**gak** (*hasis, kıskanç*), iç-**kek** (*şeytan*), yum-**gak** (*yumak*), ay-**gak** (*konuşkan, dedikoducu*) ... (Eraslan, 2013: 105; Güner, 2013: 137).

[10] Lakaplar bir kişiye, bir aileye, bir sülaleye, boya… herhangi bir özelliğinden veya davranışından dolayı verilen / takılan kavram işaretleridir. Yaglakar Han'ın adının önünde bulunan ve olumsuz anlam taşıyan **b(e)zg(e)k** sıfatına benzer sıfatlar / lakaplar sonraki dönemlerde hüküm süren Türk boy ve topluluklarının / devletlerinin kağan ve kumandanları için de yakıştırılmıştır. Bunun en karakteristik örneklerinden birini Osmanlı Devletinin XI. padişahı; meşhur hükümdar Yavuz Sultan Selim'in / I. Selim'in (*doğ.* 10 Ekim 1470 - *öl.* 21/22 Eylül 1520) lakabı oluşturur. Sert mizacı, kararlılığı, savaşçılığı ve babası II. Bayezıd'ı tahttan indirmesi yüzünden kendisine yakıştırılan **yavuz** (*kötü, çirkin, pis*) lakabı zamanla I. Selim'in adının vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir.

- **<u>ẏaġ</u>ḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ**(𐰋𐰼𐰇 · 𐰴𐰇𐰼𐰚𐰃):

<u>ẏaġ</u>ḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ kavram işareti **<u>ẏaġ</u>ḷ(a)ḳ(a)ṛ** (𐰴𐰇𐰼𐰚𐰃) ve **ḳan** (𐰋𐰼𐰇) sözcüklerinden oluşmaktadır. Bu kavram işareti hem Uygurların efsanevi kahramanı Yaglakar Han'ın adı olarak hem de Yaglakar Han'ın da mensubu bulunduğu Dokuz Uygur boyundan birinin adı olarak kullanılmıştır.

Bezgek Yaglakar Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bilindiği üzere Ötüken Uygur Devleti, 795 yılına kadar Yaglakar boyundan gelen kağanlar tarafından yönetilmiş; 795 yılında Kağan Ay Çor'un ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği Ediz boyundan başvezir Kutlug Bilge getirilmiştir. "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge de Ediz boyundan olmasına rağmen soyluluğun, seçkinliğin, saygınlığın, cesaretin ve kahramanlığın sembolü olarak kabul edilen "Yaglakar" unvanını kullanmıştır.

Yaglakar boyunun adı diğer Uygur boylarının adlarıyla birlikte Çin kaynaklarında da geçmektedir: *Yüe-lo-ko (**Yaglakar**), Hu-to-ko (Uturkar), To-lo-wu / Hou (Kürebir), Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), A-vu-ti (Ebirçeg), Ko-sa (Kasar), Hu-Wu-su, Yüe-wu-ku (Yagmurkar), Hi-Ye-Vu (Aymur / Eymür)* (İzgi, 1986: 13; Mackerras, 2000: 421-440; Çandarlıoğlu, 2004: 56; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 131-135).

ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ kavram işareti Ötüken Uygur Döneminin (Kök)türk harfli yazıtları içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan ancak vücuda getirildiği Moğolistan topraklarında kaybolup bugün yeri bilinmeyen Suci yazıtında da geçmektedir:

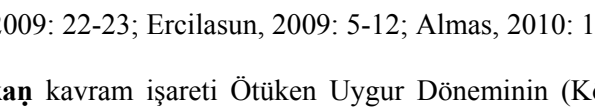

*uẏġuṛ : yir(i)nte : **ẏ(a)ġḷ(a)ḳ(a)ṛ : ḳ(a)ṇ:** ṭa k(e)lt(i)m ḳıṛḳ(ı)z : oġḷı : m(e)n ḅoẏḷa : ḳuṭḷ(u)ġ : ẏ(a)ṛġ(a)ṇ : m(e)n* (Sü 1-3; Sertkaya, 2001: 307-312).

ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ kavram işaretinin belirtilen ögesini oluşturan; eski Türk boy ve topluluklarının en üst seviyedeki yöneticilerinin unvanlarından biri olan ve ***han***, ***kağan***, ***sultan***, ***hükümdar***, ***bey, başkan, reis***... anlamlarına gelen **ḳaṇ** (𐰴𐰞𐰣) sözcüğü de eski Türk yazılı belgelerinde kullanım sıklığı en fazla olan kavram işaretleri arasında yer almaktadır. Aralarında anlam farkı bulunmasına karşın **ḳaṇ** (𐰴𐰞𐰣), sözcüğü ile **ḳ(a)ġ(a)n** (𐰴𐰍𐰢) kavram işaretleri (unvanları) eski Türk yazıtlarında zaman zaman birbirinin yerine de kullanılmıştır (Alyılmaz, 2008: 49-60).

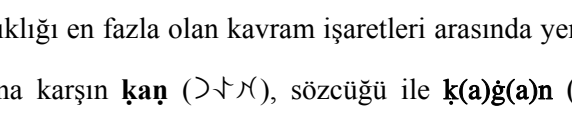

*türk ḅoḍ(u)ṇ : **ḳ(a)ṇ**in ḅuḷm(a)y(i)n : ṭ(a)ḅġ(a)çḍa : (a)ḍṛ(ı)ltı : **ḳ(a)ṇ**ḷ(a)nt̂ı : **ḳ(a)ṇ**in ḳooḍ(u)p : ṭ(a)ḅġ(a)çḳa : ẏ(a)ṇa iç(i)kdi : ṭ(e)nĝri : (a)nç̂a t(e)m(i)ş (e)r(i)nç̂ : **ḳ(a)ṇ** b(e)rt(i)m : **ḳ(a)ṇ**(ı)nĝ(i)n : ḳooḍ(u)p : iç(i)kd(i)nĝ* (T 2-3).

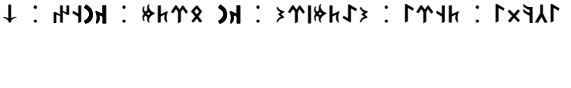

ḳ(a)ṇı : süsi : t(e)r(i)lm(i)ş : sünĝ(ü)şd(ü)m(i)z : ṣ(a)nç̂ḍ(ı)m(ı)z : ḳ(a)ṇin : öl(ü)rt(ü)m(i)z (T 28).

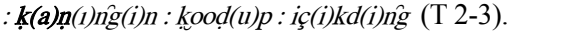

uẏġ(u)ṛ ḳ(a)ṇ(ı)m : ṭuṭ(u)ḷm(ı)ş (Tes yazıtı B 4; Mert, 2009: 124).

- **aṭı (𐰇𐰚𐰃<𐰇 + 𐰚𐰃):**

Karı Çor Tigin yazıtının IV. satırında geçen **aṭı** (𐰇𐰚𐰃) kavram işareti **aṭ** (𐰚𐰃) / (ad) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden[11] oluşmaktadır. Belirtili bir isim tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti ***adı; kimliği; şeceresi*** anlamına gelmektedir. Bu ifade Türk boy ve topluluklarının sonraki dönemlere ait mezar taşlarında da benzer şekillerde ifade edilmiştir.

Aṭ (𐰚𐰃) / (ad) kavram işareti Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde, Türkçenin tarihî kaynaklarında olduğu gibi Türkiye Türkçesinde, Türk lehçe ve ağızlarında aynı anlamlarda kullanılmaktadır:

𐰋𐰇𐰼𐰇𐰋 𐰋𐰇𐰼𐰇𐰋 𐰋𐰇𐰼𐰇𐰋

- **ç(a)ḥ(ı)ş (𐰇𐰋𐰴):**

Karı Çor Tigin yazıtında Karı Çor Tigin'in babasının adı olan **Ç(a)ḥ(ı)ş Tig(i)n**'in adında belirten ögeyi oluşturan (𐰇𐰋𐰴) kavram işareti Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur Dönemi yazıtlarında…) hem askerî terim olarak ve hem de kişi adı olarak (**ç(a)ḥ(ı)ş** (𐰇𐰋𐰴 / 𐰇𐰋𐰴) / 𐰇𐰋𐰴) yer almaktadır:

: 𐰋𐰺𐰚 : 𐰋𐰋𐰃 : 𐰋𐰇 𐰇𐰚𐰇𐰋 : 𐰋𐰚𐰋𐰚 𐰋𐰇𐰋𐰢 𐰋𐰇 𐰋𐰋𐰃 : 𐰆𐰆𐰃𐰢 𐰋𐰋𐰇𐰚
: 𐰢𐰇𐰚 𐰃𐰇𐰚 : 𐰇𐰋𐰴 : 𐰇𐰋𐰚 : 𐰇𐰚𐰚𐰋𐰇 𐰃𐰇𐰇 : 𐰇𐰇𐰇𐰃 : 𐰋𐰋𐰇𐰢 𐰋𐰚𐰇𐰇 : 𐰇𐰴𐰇𐰋𐰢

*bilge ṭonŷuḳuḳ : ḥuẏḷa ḥ(a)ġa ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ birle : ilt(e)r(i)ş ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḥoḷ(u)ẏ(ı)ṇ : b(i)rye : ṭ(a)ḥġ(a)ç(ı)ġ : önĝre ḳıṭ(a)nŷ(ı)ġ : ẏıṛẏa oġ(u)z(u)ġ : ük(ü)ş öḳ öl(ü)rti : b(i)lg(e)si : **ç(a)ḥ(ı)şı** : b(e)n öḳ (e)rt(i)m* : (BT 6-7).

𐰇𐰚𐰚 𐰇𐰇𐰚𐰢 : 𐰇𐰋 : 𐰇𐰚𐰚 𐰇𐰋𐰴 : 𐰇𐰋𐰇𐰢 : 𐰋𐰇 𐰋𐰴𐰇𐰇𐰚𐰇 ...

*ḳöl i(ç) çoṛ (a)nç̂(a)ḳ: b(i)lg(e)si : **ç(a)ḥ(ı)şı** (e)rti : (a)ḷpı bük(e)si (e)rti* (KÇ 17).

𐰢𐰇𐰚𐰠:𐰋𐰇𐰇:𐰇𐰇𐰋𐰠:𐰋𐰋𐰋𐰠 𐰋𐰋𐰠 𐰇𐰋𐰴 ...

ç(a)ḥış *ṭoṇ ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ : b(e)nĝüsi : tike : b(e)rt(i)m* (E 30-2; Useev, 2011: 468).

:𐰋𐰋 : 𐰴𐰇𐰋𐰋𐰴 𐰋𐰇𐰠 : 𐰋𐰋𐰢𐰴 : 𐰋𐰋𐰋 𐰇𐰋𐰴 .....𐰴 𐰋𐰋𐰋𐰢𐰇....

*uḍ(u)ṛġ(a)ṇ ḥu[ẏṛuḳı] **ç(a)ḥ(ı)ş** s(e)nĝün : ḥoḍ(u)ṇı : ṭoḳ(u)z ḥ(a)ẏ(ı)ṛḳuu: (a)ḳ baş* (Ta. K 4; Mert, 2009: 187).

Ünlü Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud, *Divan u Lügati't-türk* adlı meşhur eserinde **ç(a)ḥ(ı)ş** sözcüğünü s*avaşta safları düzenleyen; savaş olmadığında ise askeri zulmetmeye bırakmayan kimse* şeklinde açıklamaktadır (DLT I, 368; Atalay, 1985: 368).

Ç(a)ḥ(ı)ş >… > **çavuş** kavram işareti bugün de başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk boy ve toplulukları arasında hem askerî terim hem de kişi adı olarak kullanılmaktadır.

Ekleme: Çavuş sözcüğünün **ç(a)ḥ** anlam ögesiyle (üzerine getirildiği ad soylu sözcüklerin anlamlarını kuvvetlendiren ve pekiştiren bazen de onlara çokluk anlamı katan) **/+Iş/** görev ögesinin birleşiminden oluşması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim ***ün, şan, şöhret*** anlamlarına gelen **çav** < çab sözcüğü ve bu sözcükten türemiş kavram işaretleri Eski Türkçe Dönemine ait pek çok eserde yer almaktadır:

*bu himmet mürüvvet bile barsa **çav** / bolur beg tileki yorır ötrü av* (KB 2125)

*aḳı bolsa begler atı **çavlan**ur / atı **çav**ı birle ajun beklenür* (KB 2050)

- **tig(i)n (𐰴𐰇𐰋𐰃):**

Karı Çor Tigin yazıtında iki kez geçen (*ç(a)ḃ(ı)ş tig(i)n, ḳ(a)rı çoṛ tig(i)n*) ve eski Türk boy ve topluluklarında *kağanın oğlu* ve *kardeşi* için kullanılan tig(i)n (𐰴𐰇𐰋𐰃) kavram işareti de Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur dönemi yazıtlarında, Uygur yazılı eserlerinde…) en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Sözcük geçtiği metinlerde hem cins ad hem de özel ad (sıfat tamlaması hâlindeki özel adların belirtilen ögesi) olarak kullanılmıştır:

𐰋𐰇𐰕𐰺𐰚𐰋𐰇 : 𐰚𐰇𐰞𐰇𐰔 : 𐰋𐰇𐰋𐰃 𐰚𐰇𐰏 : 𐰇𐰋𐰇

in(i)m : köl ***tig(i)n*** *: birle : sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D 26).

𐰇𐰕𐰋𐰇𐰔 : 𐰋𐰇𐰋𐰃 𐰘𐰚𐰃 : 𐰃𐰚 : 𐰚𐰋𐰇𐰚 : 𐰕𐰚 : 𐰚𐰋𐰺𐰚 : 𐰃𐰚𐰇𐰚𐰕 : 𐰋𐰇𐰋𐰚: 𐰋𐰇𐰇 : 𐰋𐰇𐰇𐰇𐰇

yig(i)rmi : kün : oḷ(u)ṛ(u)p : ḃu ṭ(a)şḳa : ḃu : ṭamḳa : ḳoop : ẏoḷ(ḷu)ġ ***tig(i)n*** *: bitid(i)m* (KT GD)

𐰃𐰚𐰚𐰚𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰃 : 𐰃𐰚𐰇

ozm(ı)ş : ***tig(i)n*** *: ḳ(a)ṇ ḃoḷm(ı)ş* (ŞU K 9; Mert, 2009: 216).

- **oġḷı** (𐰇𐰃𐰇𐰘 < 𐰇 + 𐰃𐰇𐰘):

Karı Çor Tigin yazıtının V. satırında geçen **oġḷı** (𐰇𐰃𐰇𐰘) / (*oğlu*) kavram işareti **oġ(u)ḷ** (𐰃𐰇𐰘) / (*oğul*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe Döneminin (bilinen) ilk eserlerinde genel olarak *(kız veya erkek)* ***çocuk*** anlamında kullanılan sözcük (oġ(u)ḷ / 𐰃𐰇𐰘), tıpkı Karı Çor Tigin yazıtında olduğu gibi (*ç(a)ḃ(ı)ş tig(i)n oġḷı*) sonraları (genelde) ***erkek çocuk*** anlamında kullanılmıştır:

𐰇𐰋𐰚𐰃 𐰋𐰇𐰇 : 𐰋𐰃𐰘𐰚 𐰋𐰇𐰇 𐰇𐰘𐰋 : 𐰇𐰋𐰚𐰃 𐰃𐰚 : 𐰋𐰃𐰘𐰚 𐰇𐰋𐰚 : 𐰇𐰘𐰋𐰚

b(e)gl(i)k : uṛı ***oġḷ****(u)ṅg : ḳuuḷ ḃoḷtı : (e)ṣ(i)l(i)k å̧ız* ***oġḷ****(u)ṅg : küṅg ḃoḷtı* (KT D 24).

𐰲𐰇𐰃𐰲𐰇𐰃𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰋𐰇𐰇𐰋𐰋 : 𐰇𐰃𐰘𐰚

oġḷı *: ḳ(a)ṅgin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)ṛ(i)nç* (BK D 6).

𐰋𐰇𐰇𐰚 : 𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰃𐰚 : 𐰇𐰋𐰇 : 𐰇𐰋𐰇𐰚𐰚 : 𐰇𐰋𐰇𐰃𐰘𐰚 : 𐰇𐰃𐰚

oṇ oḳ : ***oġḷı****ṅga : ṭ(a)ṭıṅga : t(e)gi : ḃuṇı : körü : bil(i)ṅg* (BK K 15)

𐰃𐰇𐰚:𐰃𐰇𐰃𐰚𐰚 𐰋𐰇𐰇𐰇:𐰃𐰇 𐰇𐰃𐰇𐰚:𐰋𐰇𐰇𐰋:𐰋𐰇𐰇𐰇𐰃𐰃𐰇𐰇𐰇

(a)ṛṣḷ(a)ṇ kül(i)g : tir(i)g : ***oġḷı*** *ben : kül(i)g ṭoġ(a)ṇ : b(e)n* (E 44-6; Useev, 2011: 494).

- **<u>ṭuṭuk</u> (𐰚𐰺𐰚𐰺):**

<u>Ṭuṭuk</u> (𐰚𐰺𐰚𐰺) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının VI-VII. satırlarında yer alan 𐰴𐰇𐰴𐰺𐰃 𐰚𐰺𐰚𐰺·𐰋𐰃𐰍 *ḳaṇ* ***<u>ṭuṭuk</u>*** *aṭıṣı (Han Tutuk'un yeğeni)* kavram işaretinin tamlayan / belirten ögesinin içinde geçmektedir.

Türkçeye Çinceden (totok < *tuo-tuok; Tekin, 1988: 173; tutuk < dudu, to-tog; Nadelyaev *vd.,* 1969: 593; tutuk < tu-tu, Caferoğlu, 1968: 255) alıntılama yoluyla girmiş olan sözcük, Eski Türkçe Dönemi eserlerinde askerî ve idari terim olarak ***vali***, ***askerî vali*** anlam(lar)ında kullanılmakta ve bu unvanı taşıyan kişilerin adlarında geçmektedir:

adaḳ ṭuṭuḳ; alp ṭuṭuḳ; begü ṭuṭuḳ ḳirḳu seŋün; buḳaġ ṭuṭuḳ; buzač ṭuṭuḳ; el toγan ṭuṭuḳ; yabaš tutuḳ; yaγmiš ṭuṭuḳ; kök amaš ṭuṭuḳ; köl i(ç) çor, künč ṭuṭuḳ; oŋ ṭuṭuḳ; ögün ṭuṭuḳ; örä bört ṭuṭuḳ; az apa ṭuṭuḳ; soyan ṭuṭuḳ; tay bilgä ṭuṭuḳ; toŋïtï ṭuṭuḳ; tura ṭuṭuḳ... (Nadelyaev *vd*., 1969: 593).

𐰲𐰉𐰲𐰇𐰋 : 𐰚𐰴𐰚𐰇𐰉 : 𐰚𐰉𐰚𐰉 𐰚𐰲𐰚

ḳooşu ***<u>ṭuṭuḳ</u>*** *: birle : sünĝ(ü)şm(i)ş* (KT K 1).

𐰇𐰃𐰴𐰋 : 𐰋𐰉𐰋𐰃𐰉 : 𐰚𐰉𐰚𐰉𐰇 ....𐰚𐰉

ṭ(a)b[ġ(a)ç o]nĝ ***<u>ṭuṭuḳ</u>*** *: b(e)ş tüm(e)n : sü k(e)lti* (BK D 25).

: 𐰴𐰚𐰃𐰋 : 𐰋𐰇𐰃𐰋𐰇 : 𐰚𐰉𐰚𐰉 𐰇𐰚 : 𐰇𐰔𐰃𐰃𐰇𐰚𐰇𐰚 : 𐰋𐰴𐰉𐰇 : 𐰋𐰃𐰇𐰴𐰋

𐰇𐰉𐰉𐰚𐰉 𐰋𐰃𐰴

köl tig(i)n : ẏ(a)ḍ(a)ġ(ı)ṇ : opl(a)ẏu t(e)gdi : onĝ ***<u>ṭuṭuḳ</u>*** *: ẏuṛçin : ẏ(a)ṛ(a)ḳl(ı)ġ : (e)l(i)g(i)n ṭuṭḍı* (KT D 32).

𐰉𐰃𐰇𐰔 𐰉 : 𐰚𐰉𐰚𐰉 : 𐰚𐰃𐰋𐰉𐰚𐰇 𐰇𐰇𐰃

çik ḅoḍ(u)ṇḳa : ***<u>ṭuṭuḳ</u>*** *: (a)ṭ birt(i)m* (ŞU G 2; Mert, 2009: 242).

: 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰃𐰚𐰇 : 𐰴𐰚𐰇𐰇𐰇𐰔 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰃𐰚𐰇 : 𐰚𐰉𐰚𐰉 : 𐰚𐰉𐰴𐰇𐰔 𐰇𐰉

𐰃𐰉𐰃𐰖 : 𐰃𐰃𐰴 𐰉𐰋𐰉𐰚𐰇 : 𐰚𐰃𐰃

ṭ(a)ẏ bilge : ***<u>ṭuṭuḳ</u>*** *: ẏ(a)ḅl(a)ḳıṇ: üç(ü)n : bir (e)ki (a)ṭl(ı)ġ : ẏ(a)ḅl(a)ḳıṇ : üç(ü)n : ḳ(a)ṛa : ḅoğḍ(u)ṇ(u)m : ölt(ü)nĝ : y(e)td(i)nĝ* (ŞU D 5; Mert, 2009: 226, 230).

- **aṭışı (𐰇𐰃𐰇𐰼𐰍 < 𐰇𐰃 + 𐰇𐰼𐰍):**

Aṭışı (𐰇𐰃𐰇𐰼𐰍) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının VI-VII. satırlarında yer alan ***ḳaṇ ṭuṭuk aṭışı*** *(Han Tutuk'un yeğeni)* kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

Han Tutuk'u tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Aṭışı (𐰇𐰃𐰇𐰼𐰍) belirtilen ögesi de **aṭı** (𐰇𐰼𐰍) / (*yeğen*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan **/+sI/**[13] biçim biriminden oluşmaktadır. Aṭı sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde ***erkek kardeşin çocuğu; yeğen*** anlamlarında kullanılmaktadır.

𐰋𐰗𐰚𐰇𐰋 : 𐰃𐰇𐰚𐰇𐰴𐰸𐰆 : 𐰚𐰇𐰇𐰋 : 𐰃𐰇𐰚𐰇𐰺𐰔 : 𐰸𐰋𐰇𐰚𐰇𐰋 : 𐰇𐰚𐰇𐰋 : 𐰸𐰋𐰼𐰸

*ḃunçça : bit(i)g : bit(i)gme : köl tig(i)n : **(a)ṭı**si : ẏoḷ(ḷu)ġ tig(i)n : bitid(i)m* (KT GD)

𐰋𐰚𐰇𐰔 𐰃𐰋𐰇 𐰃𐰋𐰃𐰇𐰇

*y(e)g(e)n(i)m(i)n **(a)ṭ(ı)**m(i)n kört(ü)m* (Sü 8; Sertkaya, 2001: 307-312).

Yong-Sŏng Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı çalışmasında sözcüğün Türkçede geçmişte ***torun*** anlamında da kullanıldığını ve bugün Sarı Uygurcada yaşadığını belirtmektedir (Li, 1999: 206-208).

[13] Belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan **/+sI/** biçim birimi yazıtta 𐰇𐰃 şeklinde yazılmıştır.

- **bögü (𐰸𐰇𐰸𐰋):**

Bögü (𐰸𐰇𐰸𐰋) ve **bilge** (𐰋𐰇𐰺𐰋𐰋) kavram işaretleri, yazıtta birlikte yer alarak Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan T(e)ngri Ḳaṇ (𐰉𐰋𐰃 𐰋𐰇𐰀𐰃)'ın sıfatı olarak kullanılmıştır.

Bögü ve **bilge** kavram işaretlerinin her ikisi de ***akıllı***, ***bilgili***, ***bilgin***, ***hakîm***… anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple söz konusu sözcüklerin Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde (hem cins ad hem de özel ad olarak) ya birbirlerinin alternatifi olarak kullanıldıkları veya anlamı pekiştirmek, etkili kılmak, vurgulamak ve güçlendirmek için **ikileme** olarak birlikte kullanıldıkları görülür.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen 𐰉𐰋𐰃 · 𐰋𐰇𐰀𐰃 : 𐰋𐰇𐰺𐰋𐰋 : 𐰸𐰇𐰸𐰋 / ***bögü : bilge : t(e)ngri ḳaṇ*** ifadesi de bunun açık göstergesidir.

Bögü Bilge Tengri Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bögü ve bilge sözcükleri arasındaki anlam ilişkisine Kaşgarlı Mahmud *Divan u Lügati't-türk*'te (**bögü** sözcüğünü açıklarken) şöyle dikkat çekmektedir:

bögü:[14] *Bilgin, akıllı, hakîm.* ***Bilge*** *kelimesiyle birleştirilerek* ***bögü bilge***[15] *denir.*

Şu parçada da gelmiştir.

Biligni irdedim	*Bilgiyi aradım*
Bögü*ni udurdum*	*Akıllıyı / bilgiliyi seçtim*
Özümni adırdım	*Kendimi ayırdım*
Yalgıl atım yazlınur	*Ak yeleli atım çözülür* (DLT III, 228).

Bögü / **bügü** sözcüğünün Türkçenin temel kaynaklarında geçtiği birkaç örnek cümleyi dikkatlere sunmak faydalı olacaktır:

: 𐰄𐰇𐰚 𐰆𐰋𐰃 : 𐰇𐰄𐰋 𐰋𐰃𐰇𐰚𐰇 : 𐰄𐰇𐰚 𐰆𐰋𐰃 : 𐰇𐰄𐰋 ....𐰋𐰃𐰇𐰚𐰇 𐰇𐰃

.....𐰋 𐰇𐰋𐰇𐰃 𐰆𐰚𐰋𐰇 : 𐰇𐰋𐰇𐰚𐰋 𐰋𐰋𐰃 𐰆𐰚𐰋𐰇 ..... : 𐰇𐰋𐰇𐰚𐰋 𐰇𐰚𐰇𐰚𐰇

(a)nîa (a)ġuçı[si] y(e)me : b(e)n ök (e)rt(i)m : ġ(a)ġıç(ı)si y(e)me : b(e)n ök (e)rt(i)m : ilt(e)r(i)ş ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : [.....] türük ***b(ö)gü*** *ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : türük bilge ḳ[(a)ġ(a)ṇḳa]...* (BT 49-50)

𐰋𐰃𐰇𐰚 𐰇𐰚𐰚𐰇𐰃 : 𐰋𐰃𐰇𐰃𐰇𐰚 : 𐰋𐰃 𐰃𐰇𐰋 : 𐰇𐰋𐰃𐰇𐰚𐰇 : 𐰋𐰋𐰃 : 𐰇𐰃 : 𐰋𐰚𐰋𐰇 𐰇𐰃𐰇

*uṛ(u)nĝu kül(ü)g : ṭok : **bögü** : t(e)rk(e)ne : ḳanĝ(ı)m b(e)g : (e)rd(e)m (ü)ç(ü)n : birle ḅ(a)ṛḍı* (E 10-6; Useev, 2011: 422-423).

…𐰇𐰃𐰃𐰃𐰇𐰚 𐰚:𐰋𐰇𐰚𐰇 𐰋𐰋𐰃

b(ö)gü *t(e)rk(e)n : (e)r (e)rd(e)m(i)mde…* (E 52-2; Useev, 2011: 516-517).

ontun sïŋarqïı buryanlar ulušïnta ***bögül****är quvrayınta jaymur jaymiš teg χua čečä jaymišïn saqïnmïş kergäk* (TT V A_{107} ; Nadelyaev *vd.*, 1969: 116).

negü tir eşitgil ***bügü bilge*** *beg*

bu söz işke tutsa sanĝa bolġa yig (KB 2513; Arat, 1991: 264).

ne begler yaturlar ḳara yir bolup

ne ***bilge bügü*** *sızdı yirde ölüp* (KB 4723 Arat, 1991: 473) [16]

---

[14] Besim Atalay sözcüğü **bükü** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü** olarak düzeltilmeli; *Divan u Lügati't-türk'ün* yeni yayınlarında da **bögü** olarak yer almalıdır.

[15] Besim Atalay sözcüğü **bükü bilge** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü bilge** şeklinde düzeltilmeli; *Divan u Lügati't-türk'ün* yeni yayınlarında da **bögü bilge** olarak yer almalıdır.

[16] Bögü ve bilge sözcükleri Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında yazılan Kutadgu Bilig'de de 18 beyitte ikileme şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen bögü bilge ikilemesi *vd.* ikelemeler için ayrıca *bk.* Kargı-Ölmez, 1997: 19-44.

- **bilge**(𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼):

Bilge (𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼) kavram işareti yazıtta **bögü** (𐰉𐰇𐰉𐰼) kavram işaretiyle birlikte ikileme oluşturup Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan t(e)ngri ḳaṇ (𐰔𐰋𐰍 𐰇𐰚𐰋𐰀)'ın sıfatı olarak kullanılmıştır: 𐰇𐰃𐰇𐰉𐰼𐰔𐰋𐰍𐰇𐰚𐰋𐰀 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰉𐰇𐰉𐰼 / *bögü : **bilge** : t(e)ngri ḳaṇ inisi.*

Bilge sözcüğü, **bil-** eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan **/-GE+/** morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan sözcük, ***akıllı, bilgili***, ***bilgin, uzak görüşlü***, ***hakîm***, ***yetkin***, ***olgun*** anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının pek çoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları "bilge" sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki "atalara saygı" ("atalar kültü") anlayışından / inanışından dolayı bugün "kız ve erkek çocukları"na konulan adlardan biri olmuştur (Alyılmaz, 2008: 49-60):

𐰚𐰇𐰋𐰃 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰋𐰇𐰃𐰇𐰼

*t(e)n̂gri t(e)g : t(e)n̂gride : ḃoḷm(ı)ş : türük̲ : **bilge** : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḃu ödke : oḷ(u)ṛṭ(u)m* (KT G 1).

𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼

*kür(e)günĝ(i)n : üçün : ig(i)dm(i)ş : **bilge** : ḳ(a)ġ(a)ṇ(ı)n̂g(ı)ṇ : (e)rm(i)ş ḃ(a)ṛm(ı)ş : (e)dgü (e)l(i)n̂ge : k(e)n̂tü : ẏ(a)n̂g(ı)ft(ı)ġ : ẏ(a)ḃḷ(a)ḳ : kigürt(ü)g* (KT D 23).

𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼

bilge *: ḳ(a)ġ(a)ṇ (e)rm(i)ş : (a)ḷp ḳ(a)ġ(a)ṇ : (e)rm(i)ş : ḃuẏṛuk̲ı : <y(e)me>* ***bilge*** *: (e)rm(i)ş (e)r(i)n̂ç : (a)ḷp (e)rm(i)ş (e)r(i)n̂ç* (BK D 4).

𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼

*ḳ(a)ġ(a)ṇım : b(e)n öz(ü)m : **bilge** ṭon̂yuk̲uk̲ : öt(ü)ntük̲ öt(ü)n̂ç(ü)m(i)n : (e)ş(i)dü b(e)rti* (BT 15).

𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼 : 𐰔𐰇𐰃𐰇𐰼

*ḳ(a)n̂g(ı)m: köl **b(i)lge** ḳ(a)ġ(a)ṇ* (ŞU K 5; Mert, 2009: 213, 216).

*anın̂g ara bir **bilge** kişi ḳuanşi im pusar atın atasar ol ḳamaġ tınlıġlar taluydaḳı tişi yeklerde ozar ḳurtulur esen tükel öz yirinte (barur)lar* (Ku 17; Tekin, 1960: 10).

bilmek ülgülemek bölmek ***bilge*** *bilig tip bolar törṭegü barça erür bilge bilig-ning nẕ(a)ng atı* (ÜY. 108a 15-16; Barutçu-Özönder, 1998: 43).

bilge *t(e)ngri t(e)ngrisi burkannıng ıduk kutlug sekiz çaytı* (AY 3/17; Kaya, 1994: 61).

- **t(e)ngri (𐰚𐰀𐰇𐰼𐰇𐰽):**

Karı Çor Tigin'in ağabeyi 𐰋𐰇𐰃 · 𐰚𐰀𐰇𐰼𐰇𐰽 : 𐰇𐰆𐰼𐰚𐰇 : 𐰃𐰆𐰃 bögü : bilge : **t(e)ngri** ḳaṇ'ın adında geçen 𐰚𐰀𐰇𐰼𐰇𐰽 / **t(e)ngri** kavram işareti Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde genelde ***gök***, ***gökyüzü***, ***gökyüzünde olan***; ***Tanrı***, ***Tanrı'ya ait***, ***ilahî***, ***ilahî güce sahip olan***; ***Tanrı tarafından yaratılan***; ***Tanrının temsilcisi***... anlamlarında kullanılmıştır:

𐰸𐰇𐰋𐰼𐰇 : 𐰇𐰋𐰃𐰇𐰼𐰇 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰇𐰆𐰼𐰚𐰇 : 𐰉𐰇𐰃𐰋 : 𐰸𐰇𐰼𐰇 : 𐰇𐰃𐰚𐰇𐰼𐰇 : 𐰆𐰋𐰚𐰇𐰼𐰇

t(e)n̂gri *t(e)g : t(e)n̂gri*de *: ḅoḷm(ı)ş : türük̲ : bilge : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅu ödke : oḷ(u)ṛṭ(u)m* (KT G 1).

𐰽𐰇𐰚𐰸𐰇𐰼𐰇𐰺𐰇 : 𐰚𐰇𐰽𐰇 : 𐰋𐰇𐰋.....𐰇𐰽𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰸𐰇 : 𐰇𐰇𐰚𐰇𐰼𐰇 : 𐰇𐰸𐰚

üze : ***t(e)n̂gri*** *: ıḍuḳ : y(e)r ṣuḅ : [(e)çim] ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḳ̲uuṭı : ṭ(a)pḷam(a)ḍı (e)r(i)nç̂* (BK D 35).

𐰸𐰸𐰇𐰚𐰋𐰇𐰋 : 𐰃𐰸𐰇𐰚 : 𐰋𐰇𐰃𐰃𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰚𐰇𐰼𐰇

t(e)n̂gri *: bil(i)g b(e)rtük̲ üç(ü)n : öz(ü)m ök̲ : ḳ(a)ġ(a)ṇ ḳışḍ(ı)m* (T 6).

𐰽𐰇𐰚𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰽𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰃𐰸𐰽𐰇𐰼𐰇𐰼𐰇

t(e)n̂gri *um(a)ẏ : ıḍuḳ̲ y(e)r suḅ : ḅ(a)ṣa b(e)rti (e)r(i)nç̂* (BT 38).

𐰸𐰇𐰸𐰃𐰸𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇

ol ödün ***tenĝri*** *burḳan ḳuanşi im pusarḳa ince tip yarlıḳadı* (Kİ. 162-163; Tekin, 1960: 16).

alḳınçsız kögüzlüg bodisvt ol edgü ḳılınç ertinĝü öküş titir ***tenĝrim*** *tip ötünti* (Kİ. 88-89; Tekin, 1960: 12).

er busuşlug, ***tengri*** *bulıtlıg boltı* (IB 52).

üze ***tengri*** *eşidti, asra kişi bilti. antag küçlüg men tir* (IB 60).

üze ***tengri****ke tegir, asra yirke kirür tir ... antag küçlüg men* (IB 20).

Tanrı'nın "Yüceler Yücesi" olduğuna inanan Türk boy ve toplulukları onu hep göklerde, gökyüzünde, yükseklerde düşünmüşlerdir. Bunun için de O'na ***"tanda*** / ***üstte*** / ***gökyüzünde bulunan***" anlamlarına gelen ***Tanrı*** sıfatını yakıştırmışlardır. **Tang** (… > tan > ten) adıyla (gerçekte Türkçenin yön bildirme eklerinden biri olan ancak bu özelliğini zamanla kaybedip bir yapım eki gibi üzerine getirildiği sözcükle kaynaşan) **/+rA/**[17] görev ögesinin birleşiminden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2013: 6-105).

Türkçede sözcüklerin bünyelerinde bulunan **l, n, y, m, r** ünsüzleri birlikte kullanıldıkları ünlüleri daraltıcı ve inceltici özelliğe sahiptir. Ta**n** sözcüğünün bünyesinde yer alan **n** ünsüzü ile /+**r**A/ görev ögesinin bünyesindeki **r** ünsüzü **tangra (tangrı > tanrı)** sözcüğünün ince ünlülü türevlerinin de (**tengri** > **tenri**) ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait yazıtlarda ve diğer yazılı eserlerde tanrı / tengri sözcüğü kağan ve kumandanların adlarında ve unvanlarında (açıklama, belirtme ögesi / sıfat unsuru olarak) geçmektedir: ***tengri teg tengride bolmış türk bilge kağan, tengride bolmış alp külüg bilge kağan, ay tengride kut bulmış alp ulug bilge kagan***, ***kün tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge kağan***, ***ay tengride kut bulmış bilge kagan***, ***ay tengride kut bulmış alp külüg bilge kagan***... Dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği anlamlı ve görevli dil ögeleri zamanla aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam ögelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında **işaretsiz** (non-marqué) kalmışlardır (Gemalmaz, 1992: 28). Türk kağan ve kumandanlarının adlarında geçen ve **tengri** sözcüğünün niteleyicileri veya belirleyicileri durumundaki anlamlı ve görevli dil ögeleri de ifade ettikleri anlamları zamanla **tengri** sözcüğüne bırakarak işaretsiz kullanılmışlardır. Karı Çor Tigin yazıtında geçen **tengri kan** ifadesi de böyle bir gelişimin ve kullanımın sonucunda ortaya çıkmıştır.

[17] Eski Türkçe Dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan **içre**, **taşra** sözcüklerinin bünyelerinde bulunan eklerin de tanrı sözcüğünün üzerindeki görev ögesiyle (**/+rA/ > /+rI/)** aynı olduğunu belirtmek gerekir.

- **inisi(𐰃𐰇𐰋𐰇< 𐰃 + 𐰇𐰋𐰇):**

İnisi (𐰃𐰇𐰋𐰇) sözcüğü, 𐰃𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰚𐰍 ·𐰇𐰏𐰍𐰀 :𐰚𐰆𐰉𐰇𐰴:𐰉𐰆𐰴 / *bögü : bilge : t(e)ngri ḳaṇ inisi / Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük erkek kardeşi* kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

İnisi (𐰃𐰇𐰋𐰇) belirtilen ögesi de **ini** (𐰇𐰋𐰇) / (*küçük erkek kardeş*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan 𐰃 / **/+sI/** biçim biriminden oluşmaktadır.

İni sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde ve bugünkü Türk lehçelerinin önemli bir kısmında ***küçük erkek kardeş*** anlamlarında kullanılmaktadır:

𐰚𐰏𐰇𐰋𐰚𐰺 : 𐰼𐰏𐰃𐰚𐰍 : 𐰋𐰲𐰋 : 𐰇𐰴𐰇𐰚𐰲 : 𐰼𐰏𐰃𐰚𐰍 : 𐰋𐰲𐰋𐰇𐰃𐰇 : 𐰚𐰏𐰇𐰋𐰚𐰺
𐰼𐰏𐰆𐰾𐰋𐰚𐰇𐰋 : 𐰀𐰃𐰇𐰇𐰋 : 𐰇𐰚𐰲 : 𐰼𐰏𐰆𐰾𐰋𐰚𐰇𐰋 : 𐰀𐰃𐰇𐰇𐰇𐰉 : 𐰇𐰇𐰇 :

*(a)nta kisre : **in(i)si** ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅoḷm(ı)ş (e)r(i)nç : oġḷıtı : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅoḷm(ı)ş (e)r(i)nç : (a)nta kisre : **inisi** : (e)çisin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)r(i)nç : oġḷı : ḳ(a)ngin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)r(i)nç* (KT D 4-5)

𐰋𐰋×𐰴𐰋𐰋𐰋 : 𐰚𐰏𐰏𐰇𐰉 : 𐰋𐰀𐰇𐰃𐰏𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰇

***in(i)**m : köönl tig(i)n : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D 26).

𐰇𐰋𐰚𐰃 𐰋𐰏 : 𐰋𐰀𐰇𐰃𐰏𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰇 : 𐰚𐰃𐰋𐰚𐰆 : 𐰋𐰋𐰋 : 𐰋𐰋 : 𐰀𐰃𐰋𐰋

*um(a)ý t(e)g : ög(ü)m : ḳ(a)ṭuṇ : ḳuuṭ(ı)ngа : **in(i)m** : köl tig(i)n : (e)r (a)ṭ ḅuſtı* (KT D 31).

𐰇𐰋𐰚𐰃 : 𐰋𐰀𐰏𐰋 : 𐰋𐰀𐰇𐰃𐰏𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰇

***in(i)m** : köl tig(i)n : k(e)rg(e)k : ḅoſtı* (KT K 10).

𐰃𐰋𐰋𐰋𐰚𐰇𐰋𐰋:𐰚𐰋𐰇𐰋𐰋:𐰋𐰋𐰇

***in(i)**m : (e)ç(i)m (a)ýṇta : (a)ḍ(ı)ṛ(ı)ḷu ḅ(a)ṛḍ(ı)m(ı)z* (E 18-2; Useev, 2011: 441-442).

𐰇𐰃𐰏𐰋:𐰚𐰇𐰇𐰃:𐰋𐰋𐰇𐰋:𐰃𐰋:𐰋𐰚𐰇:𐰋𐰃𐰋𐰚:𐰋𐰚𐰋𐰇𐰇:𐰋𐰚𐰋𐰏𐰏

*(e)r (e)r(de)m (ü)ç(ü)n : **in(i)**m (e)ç(i)m : uý(a)ṛ(ı)ṇ : üç(ü)n : b(e)nĝ:güm(i)n : tike : b(e)rti* (E 28-7; Useev, 2011: 461-464).

𐰋𐰃𐰃𐰋 𐰋𐰲𐰋𐰋 𐰋𐰋𐰋 𐰇𐰃𐰇𐰇 𐰋𐰋𐰚𐰋 𐰀𐰇𐰇

*köönl ṭuḍ(u)ṇ **in(i)**si (a)ḷṭuṇ ṭ(a)mġ(a)ṇ ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ* (Höl Asgat / Eh Asgat yazıtı; Alyılmaz, 2007: 15).

*ince tip tidi ay **inil**erim* (AY, 608/17).

- **ḳ(a)ṛı (𐰴𐰇𐰼):**

Adına anıt mezar yaptırılan ve yazıta konu olan kişinin adının (𐰸𐰋𐰴𐰇 𐰇𐰾𐰃 𐰴𐰇𐰼 / *ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n*) tamlayan ögesini oluşturan **ḳ(a)ṛı** sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda ***yaşlı, yaşını başını almış; olgun, saygın*** ... anlamlarında kullanılmıştır:

𐰺 𐰋𐰍𐰾𐰃 𐰚𐰃𐰾 𐰺 𐰋𐰍𐰾𐰃 𐰴𐰇𐰽 𐰋𐰇𐰸

*öz(ü)m **ḳ(a)ṛı** ḃoſt(u)m : uḷ(u)ġ ḃoſt(u)m* (T 56-57).

***ḳ(a)ṛı** yol t(e)n̂gri m (e)n* (IB 48).

*bir **ḳ(a)ṛı** öküzüg bilin biçe komursga yimiş* (IB 37).

*karga **ḳaṛı**sın kim bilir* (DLT I 425).

***ḳaṛı** öküz balduka korkmas* (DLT III, 421).

*negü tir eşitgil sınamış **ḳaṛı*** / sınamış ***ḳaṛı**lar sözi söz ḳurı* (KB 723).

*negü tir eşitgil **ḳaṛı** köklemiş / sınamış ukup hem bilip sözlemiş* (KB 1492).

Karı Çor Tigin'e ***ḳ(a)ṛı*** adının / lakabının layık görülmesi aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmış olabilir:

- Eski Türk yaşayış ve inanış sisteminde yeni doğan erkek çocukları kötü ruhlardan, al basmasından, al karısının şerrinden, düşmanların muhtemel tehlikelerinden, kem gözlerden korumak için onlara (bir süreliğine) ya kız adları; ya da kötü, çirkin, değersiz anlamlar taşıyan "yanıltıcı", "sahte" adlar konulur. Erkek çocukları olası tehlikelerden koruma amacıyla konulan bu adlar belli bir süre sonra da değiştirilir. Ancak söz konusu koruyucu adlar / lakaplar bazen de *"Sihri büyüsü bozulmasın!"* diye değiştirilmez. Kırgız, Kazak, Altay, Saha, Hakas Türkleri arasında bu ad verme geleneği (yaygın olmasa da) bugün de devam etmektedir.

- Yeni doğan çocukların yaşamaları ve uzun ömürlü olmaları arzu edilir. Türk ad verme geleneğinde de yeni doğan çocukların yaşamaları, uzun ömürlü, başarılı olmaları için bu isteğe uygun adlar verilmiştir: *yaşa, yaşar, yüksel, yücel, varol, karı, karıbek, karımış, tokta, toktamış, durdu, durmuş, erdi, ermiş, eren…* gibi.

- Türk boy ve toplulukları arasında yaşından büyük işler başaran, kendinden beklenmedik davranışlar gösteren çocuklara *karı, koca, koca karı, ulu, bilge, bilgin, bilmiş, çok bilmiş, ermiş…* gibi sıfatlar / lakaplar yakıştırılmaktadır.

Karı Çor Tigin'e de yukarıda belirtilen sebeplerden veya **ulu babaları**ndan / **dedeleri**nden birinin lakabından dolayı ***ḳ(a)ṛı*** adı verilmiş olabilir.

- **çoṛ (𐰋𐰚𐰴):**

Karı Çor Tigin'in adında da (𐰴𐰇𐰚𐰃 𐰋𐰚𐰴 𐰚𐰋𐰀 / ḳ(a)ṛı **çoṛ** tig(i)n) geçen **çoṛ** kavram işareti hem (seçkin ve saygın) kişi adlarının bir parçası olarak hem de idari ve askerî terim olarak (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarında fazlaca kullanılan unvanlardan biridir:

𐰚𐰇𐰚𐰞𐰃 𐰠𐰺𐰼 : 𐰚𐰴𐰺𐰠𐰇 : 𐰴𐰋𐰠𐰃 : 𐰚𐰢𐰺𐰃 : 𐰇𐰇𐰚𐰋 : 𐰠𐰴𐰼 : 𐰚𐰴𐰼 : 𐰚𐰇

𐰚𐰋𐰺 : 𐰋𐰚𐰴 𐰚𐰛𐰚 : 𐰺𐰚𐰛𐰋𐰇 : 𐰚𐰢𐰺𐰃 : 𐰠𐰋𐰋𐰚𐰃 : 𐰚𐰋𐰺 : 𐰚𐰴𐰺𐰠𐰇 :

oṇ oḳ : oġḷ(u)m : türg(i)ş : ḳ(a)ġ(a)nta : m(a)ḳ(a)ṛ(a)ç : ṭ(a)mġ(a)çı : oġ(u)z bilge : ṭ(a)mġ(a)çı : k(e)lti : ḳ̊ıırḳ(ı)z : ḳ(a)ġ(a)nta : ṭ(a)ṛduş : ın(a)nçu ***çoṛ*** *: k(e)lti* (KT K13).

𐰚𐰇𐰚𐰴𐰇 𐰚𐰃 : 𐰋𐰚𐰃 : 𐰚𐰚𐰠𐰋 : 𐰋𐰚𐰴𐰚𐰋𐰋 : 𐰚𐰚𐰚

uḷ(u)ġ : kögöl i(ç) ***çoṛ*** *: s(e)k(i)z oṇ : ẏ(a)ş(a)p : ẏoḳ ḅoḷtı* (KÇ 2).

𐰋𐰚𐰴 𐰇𐰚𐰋𐰋:𐰚𐰴𐰋𐰚:𐰚𐰚𐰇𐰚𐰚 𐰃𐰇

ḅ(a)ẏ (ap)a ṣ(a)nt̂uṇ : oġḷı : kül(ü)g ***çoṛ*** (E 7-1; Useev, 2011: 416-417).

𐰚𐰋 𐰴𐰋𐰋:𐰋𐰚𐰴 𐰴𐰚𐰇

elç(i) ***çoṛ*** *: küç [ḅ(a)]ṛṣ* (E 14-1; Useev, 2011: 405).

𐰋𐰚𐰴𐰚𐰋𐰋𐰋:𐰋𐰚𐰴 𐰇

..ṭ ***çoṛ*** *: (a)paṣı ḅ(a)ṛuṛ* (E 18-1; Useev, 2011: 441-444).

....𐰚𐰚𐰇:𐰚𐰴𐰚:𐰚𐰋𐰚𐰴 𐰋𐰋:𐰚𐰇:𐰚𐰴𐰚

oġḷı : (a)tı : kü ***çoṛı*** *: oġḷ(a)ṇ : ṭoġ[ḍı]* (E 26-2; Useev, 2011: 434-435).

𐰚𐰴𐰚𐰃:𐰠𐰴𐰋 𐰠𐰚𐰴𐰇𐰋𐰋….𐰇:𐰚𐰋𐰚𐰋:𐰋𐰚𐰴 𐰋𐰚…

... il ***çoṛ*** *: ilinĝe : ḳ... (e)rd(e)min üç(ü)n : ẏoḳ(a)ḷḍı* (E 32-3; Useev, 2011: 448-449).

𐰇𐰇𐰴𐰋𐰇:𐰚𐰋𐰋𐰚𐰇 𐰋𐰚𐰴 𐰇𐰇 𐰋𐰋:𐰚𐰴 𐰇𐰇𐰇𐰋𐰋

(e)r (e)rd(e)m(i)m (ü)ç(ü)n : sü (e)g(i)r b(e)g ***çoṛ*** *birle : (a)ḍ(ı)ṛ(ı)ḷṭ(ı)m* (E 43-3; Useev, 2011: 468).

𐰋𐰚𐰴 𐰠𐰋𐰇

b(e)nĝü ***çoṛ*** (E 57-1; Useev, 2011: 524-525).

𐰇𐰋:𐰋𐰇𐰇𐰴𐰋𐰇:𐰚𐰇𐰋𐰇:𐰚𐰇𐰋𐰇 𐰴𐰋 𐰚𐰚𐰚:𐰋𐰚𐰴:𐰇𐰚𐰋

(e)nl(i)g : ***çoṛ*** *: ın(a)nçu (a)ḷp ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ : (a)ṭ(a)ç(ı)ma : (a)ḍ(ı)ṛ(ı)ḷd(ı)m(ı)z : (e)s(i)s(i)m* (E 152-2; Kormuşin, 2008: 116-167).

𐰇𐰋𐰋𐰇𐰋𐰋𐰋 𐰋𐰇𐰇:𐰋𐰚𐰴 𐰋𐰇:𐰋𐰚𐰴 𐰋𐰇𐰇

t(e)m(i)r ***çoṛ****(ı)nĝ : ẏ(a)ġ(ı)* ***çoṛ*** *: (i)k(e)gi ızḅ(a)ṛ b(e)nĝl(i)g* (E 118; Useev, 2011: 614).

(er) (a)ṭ(ı)m ḳ(a)ṛa ***çoṛ*** *ẏaġı (a)ṭı ḳ(a)ṛ ẏazım(a)z* (TY 2,2).

(ına)llar ***çor****lar evlerin (barḳların) ḳodup* (MST 7. 54-55).

Ekleme: Çor kavram işaretinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları (Ölmez) sözcüğün Çince (< ço) olduğunu; bazı bilim adamları Toharca (Aalto) olduğunu; bazı bilim adamları ise (Nadelyaev *vd.*, Clauson, Sertkaya, Öner, Alyılmaz…) sözcüğün Türkçe olduğunu kaydetmektedirler (Nadelyaev *vd.*, 1969: 157; Donuk, 1988: 13-14; Sertkaya, 1995: 218-219; Ölmez, 1997: 183-184; Öner, 2011: 269-272; Alyılmaz, 2013: 141-164).

Çor sözcüğünün Türkçe olduğu görüşünü savunan Mustafa Öner, "**Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında**" başlıklı makalesinde ***or~tor~çor*** *sözcüklerinin tek bir köke bağlı olan ve "yer ve kişi için yükseklik" kavramını ifade eden kavram işaretleri olduğunu; tor~çor sözcükleri arasında ses denkliği (****t~ç*** *denkliği) bulunduğunu* kaydetmektedir (Öner, 2011: 269-272).

Çor sözcüğü kanaatimizce *yiğitlik, akıncılık, savaşçılık, kahramanlık, kumandanlık, önderlik* bildiren **batır** kavram işaretiyle ilgili anlamlı bir dil ögesidir. Batır kavram işareti tarihî süreçte bir taraftan kendi yapısını korurken diğer taraftan komşu dillerin de (başta Moğolca olmak üzere) etkisiyle değişime uğramıştır:

**batır > *batur > ... > [*ba]tor > ... > *ØØtor >çor > tor~çor*

(Kök)türk harfli yazıtlarda, (bu bağlamda da) Karı Çor Tigin yazıtında geçen **çor** sözcüğü, Türkçenin çok erken dönemlerinde **batır** kavram işaretinden türemiş ileri dil ögesidir.

- **şıṇı (𐰽𐰍𐰼𐰃 < 𐰽+𐰍𐰼𐰃):**

Yazıtın XII. satırında geçen **şıṇı** (𐰽𐰍𐰼𐰃) kavram işareti **şıṇ** (𐰍𐰼𐰃) / (mezar, kabir) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / 𐰽 biçim biriminden oluşmaktadır. Bir isim tamlamasının (*ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n* ***şıṇı***) belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti ***mezarı; kabri*** anlamına gelmektedir.

Bazı bilim adamlarının (Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90; Caferoğlu, 1968: 203; Bayat - Aliyeva, 2008: 190; Ölmez, 2012: 320) Çince (< qin / ts'in) kökenli olduğunu kaydettikleri **sıṇ** / **sin** sözcüğü için Kaşgarlı Mahmud, *Divan u Lügati't-türk*'te şu açıklamalara ve örneklere yer vermektedir:

sın: *Boy pos. Bu sözden alınarak bodlug* ***sın****lıg kişi: Boylu poslu adam denir. Buradan alınarak* ***mezar****a da* ***sın*** *denir. Çünkü mezar insanın boyunca olur* (DLT III, 138).

yalnguk menggü tirilmes ***sın****ka kirüb kirü yanmas: Kişi sonsuza kadar yaşamaz; mezara giren de (bir daha) geri dönmez* (DLT III, 138).

Sın / sin (mezar) sözcüğü ve bu sözcükten türemiş **sinle**, **sinleg** kavram işaretleri hem Eski Türkçe Dönemine ait hem de sonraki dönemlere ait bazı yazılı kaynaklarda ve sözlüklerde de (Paçacıoğlu, 2006: 488-489) yer almaktadır:

: 𐰇𐰼𐰃 𐰋𐰾𐰚𐰀 𐰴𐰃𐰇 𐰴𐰃𐰇 𐰴𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰴𐰇𐰇𐰇𐰇 𐰃𐰇𐰇𐰇 : 𐰴𐰇𐰇𐰇 𐰴𐰇𐰇𐰇 𐰴𐰇𐰇𐰇

Acının paylaşıldığı, hüznün, kederin insanları birbirine kenetleyip birleştirdiği törenler ölen kişinin yaptığı göreve, statüsüne göre farklılık taşırdı. Eski Türk yaşayış ve inanışına ait değerlerin ve ritüellerin şekillendirdiği; yılın belirli zamanlarında düzenlenen bu törenlere ölen kişinin yakınları, boyundan soyundan olanlar katıldıkları gibi komşu halklardan ve ülkelerden de katılanlar olurdu. Kaynaklar yoğ törenlerine katılanların acıya ortak olmak, acıyı paylaşmak ve acıyı hafifletmek düşüncesiyle özel ağlayıcıları (sıgıtçıları), ritüel nitelikli bazı değerli hediyeleri, ölünün mezarına konulacak / dikilecek damgalı taşları ve yoğ töreni sırasında gelenlere ikram edilmek üzere hazırlanan matem yemeği / ölü aşı için büyükbaş ve küçükbaş hayvanları beraberlerinde getirdiklerini kaydetmektedir. Eski Türk yazılı belgelerinde de bu törenlerle ilgili bilgileri içeren önemli cümleler bulunmaktadır:

: 𐰸𐰇𐰸𐰋 : 𐰃𐰸𐰋𐰚 : 𐰴𐰾𐰋𐰸𐰾𐰽 : 𐰋𐰋𐰏 : 𐰴𐰾𐰋𐰋 : 𐰃𐰼𐰾𐰸𐰃 : 𐰃𐰼𐰾𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽

yoġ: *Ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek*[19] (DLT III, 309).

*ol ölügge **yoġla**dı: O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir* (DLT III, 309).

Karı Çor Tigin, Çin'de / Tabgaç Eli'nde öldüğü için Tabgaç imparatoru onun ölümünden yaklaşık bir ay sonra yoğ törenini / matem törenini yaptırmıştır. Yaşadıkları toprakların dışında dahi ölseler yoğ töreninin yapılmış olması bu törenlerin Türk boy ve toplulukları açısından önemini gösterir.

Çin imparatorunun Türklerin yaşayış ve inanışına saygı gösterip Karı Çor Tigin adına yoğ töreni düzenlemiş olması; (yazıtın Çince kısmında belirtildiği üzere) (resmî protokol kurallarının uygulandığı) bu törene Karı Çor Tigin'in ağabeyinin, yakın akrabalarının ve boy temsilcilerinin katılımını sağlaması son derece anlamlıdır.

- **ṭ(a)ḅġ(a)ç**(𐰚𐰇𐰋𐰋𐰇):

ṭ(a)ḅġ(a)ç (𐰚𐰇𐰋𐰋𐰇) sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve Eski Türkçe Dönemine ait diğer eserlerde ***Çin***, ***Çinli*** anlamlarında kullanılmıştır:

𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇

ṭ(a)ḅġ(a)ç *: ḅoḍ(u)ṇ : ṣ(a)ḅı : süçig : (a)ġısi : yimş(a)ḳ : (e)rm(i)ş* (KT G 5).

𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇𐰋𐰇

ṭ(a)ḅġ(a)ç *ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : ilin : tör(ü)sin : (a)lı birm(i)ş* (BK D 8).

: 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇𐰋𐰇

𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇

*türk ḅoḍ(u)ṇ : ḳ(a)ṇin ḅuḷm(a)y(i)n : **ṭ(a)ḅġ(a)çda** : (a)ḍṛ(ı)ltı : ḳ(a)ṇḷ(a)ntı : ḳ(a)ṇin ḳooḍ(u)p : **ṭ(a)ḅġ(a)çḳa** : ẏ(a)ṇa iç(i)kdi* (T 2)

𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 : 𐰋𐰇𐰋𐰇 𐰋𐰇

*b(e)ş y(e)g(i)rmi : ẏ(a)ş(ı)mḍa : **ṭ(a)ḅġ(a)ç** ḳ(a)ṇġa : (ḅa)ṛḍ(ı)m* (E 11-3; Useev, 2011: 426-427).

[19] Bugün Türk dünyasının birçok bölgesinde (Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da, Türkiye'de…) aynı gelenek devam etmektedir. Nitekim (bu araştırmanın yazarının doğum yeri olan) Kars ve çevresinde ölü gömüldükten sonraki üç, yedi, kırk ve elli ikinci günlerde ve yıl dönümlerinde çadırlar kurulup yemek verilmekte; bu yemeklere dinî bir boyut da kazandırılarak Kur'an-ı Kerim ve Mevlid okutulmakta ve yoksullara, düşkünlere, camilere, medreselere bağışta bulunulmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtında da aynı anlamda kullanılan **ṭ(a)ḅġ(a)ç** (𐰚𐰇𐰋𐰲) sözcüğü kendisinden sonra gelen **ḳ(a)ṇ** (𐰴𐰍)[20] söcüğünün **belirten**i (**ṭ(a)ḅġ(a)ç** ḳ(a)ṇ); içinde bulunduğu cümlenin ise **özne**si durumundadır. Cümlede **ṭ(a)ḅġ(a)ç ḳ(a)ṇ** kavram işareti ile Karı Çor Tigin adına anıt mezar inşa ettiren, yazıt hazırlatan ve yoğ töreni düzenleten dönemin T'ang / Çin İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dài Zōng) kastedilmektedir.

- **ḷ(a)ġzıṇ ẏıḷ (a)ḷṭ(ı)<u>nç</u> aẏḳa yiti : <u>ẏang</u>ıḳa**

  (𐰃𐰍𐰃𐰇:𐰃𐰋𐰃𐰇𐰍𐰃𐰇·𐰚𐰲𐰇·𐰇𐰃𐰇·𐰴𐰃𐰋𐰇):

Karı Çor Tigin yazıtının XV-XVII. satırlar arasındaki ifadeler Karı Çor Tigin'in anıt mezarının, yazıtının ve yoğ törenin yapıldığı zamanı (7 Haziran 795) bildiren tarih kaydından (*ḷ(a)ġzıṇ ẏıḷ (a)ḷṭ(ı)<u>nç</u> aẏḳa yiti : <u>ẏang</u>ıḳa* 𐰃𐰍𐰃𐰇:𐰃𐰋𐰃𐰇 𐰃𐰍𐰃𐰇·𐰚𐰲𐰇 ·𐰇𐰃𐰇·𐰴𐰃𐰋𐰇) oluşmaktadır.

Genelden özele doğru ifade edilen tarih kaydında **ḷ(a)ġzıṇ ẏıḷ** (𐰇𐰃𐰇·𐰴𐰃𐰋𐰇) kavram işareti "**Domuz yılı**" anlamına gelmekte ve 795 yılına tekabül etmektedir.

Tarih kaydının **ikinci bölüm**ü anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı **ay**ı (altıncı ayı / Haziran ayını) bildirmektedir: **(a)ḷṭ(ı)<u>nç</u> aẏḳa /**𐰃𐰍𐰃𐰇·𐰚𐰲𐰇**.**

(a)ḷṭ(ı)<u>nç</u> aẏḳa kelime grubunun yapısı da şöyledir:

(a)ḷṭ(ı): ad, sayı adı; altı
/+nÇ/: sıra sayı sıfatı yapan ek
aẏ: ad, (yılın on iki bölümünden her biri)
/+KA/: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil ögelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nin yapımında kullanılmıştır.

Tarih kaydının üçüncü **bölüm**ü anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı güne (domuz yılının altıncı ayının yedinci gününe) işaret etmektedir: **yiti : <u>ẏang</u>ıḳa /**𐰃𐰍𐰃𐰇:𐰃𐰋𐰃𐰇**.**

yiti : <u>ẏang</u>ıḳa kelime grubunun yapısı da söyledir:

yiti: ad, sayı adı; yedi
<u>ẏang</u>ı: ad, **gün**
/+KA/:/: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil ögelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nin yapımında kullanılmıştır.

[20] B(e)zg(e)k <u>yaġ</u>l(a)k(a)r **ḳaṇ** / 𐰴𐰍𐰃·𐰋𐰃𐰇𐰍𐰃𐰋𐰇𐰴𐰃; **ḳaṇ** ṭu<u>ṭu</u>k / 𐰸𐰲𐰲·𐰴𐰍𐰃; bögü : bilge : t(e)<u>n</u>gri **ḳaṇ** / 𐰴𐰍𐰃·𐰃𐰋𐰃:𐰃𐰋𐰃𐰇:𐰃𐰋𐰃𐰇 kavram işaretleri yazılırken bu kavram işaretlerinin içinde yer alan **ḳaṇ** sözcüğü 𐰍 ünlüsü gösterilerek (𐰴𐰍𐰃) yazılmıştır.

Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan kronolojik yöntemin Çin kronolojik yöntemiyle paralellik arz ettiği / verilen tarihlerin birbiriyle tamamen örtüştüğü görülür. Bu durum hem Türk boy ve topluluklarının tarihsel kronoloji bilincine sahip olduklarını hem de Çinli yöneticilerin ve memurların ("*che-kouan*" unvanlı tarih memurlarının (Bazin, 2011: 227) ve yazıcıların "bitigtaş itgüçi"lerin) Türk boy ve toplulukları tarafından takip edilen kronolojik sistemi çok iyi bildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki tarih kaydının eski Türk yazıtlarında ve Eski Türkçe Dönemine ait bazı yazılı kaynaklarda da kullanıldığını; *On iki Hayvanlı Takvim, On iki Hayvanlı Türk Takvimi* (Arat, 1987: 156-164; Turan, 2004: 32-33; Biray, 2009: 671 - 683); *On iki Hayvanlı Çin - Türk Takvimi* (Bazin, 2011) denilen takvimin kronoloji yönteminin uygulandığını belirtmek gerekir:

: 𐰋𐰚𐰇𐰃 : 𐰋𐰃𐰆 : 𐰋𐰇𐰋𐰚𐰋𐰚𐰋 : 𐰋𐰚𐰋𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰚𐰋 𐰋𐰇.....𐰇𐰇.....𐰋𐰋𐰇𐰇 : 𐰋𐰚𐰋𐰃

𐰚𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰋𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰚𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰋 : 𐰋𐰚𐰋𐰚 : 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰇𐰋

ḃunçа : ḳ(a)zġ(a)ṇ(ı)p : [.....] ḳ(a)nğ[(ı)m ḳ](a)ġ(a)ṇ ***ıṭ yıḷ : oṇ(u)nç (a)ẏ : (a)ḷtı oṭ(u)zḳa*** *: uça : ḃ(a)ṛḍı :* ***ḷ(a)ġzin : yıḷ : biş(i)nç (a)ẏ : yiti : oṭ(u)zḳa :*** *ẏoġ : (e)rtürt(ü)m* (BK G 10).

: 𐰋 𐰚𐰇𐰇𐰚𐰚 : 𐰋𐰚𐰃 : 𐰋𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰋 : 𐰚𐰚𐰇 : 𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇

𐰇𐰇𐰋 : 𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 : 𐰇𐰚𐰋 : 𐰋𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇 𐰋𐰇𐰋

: 𐰇𐰇𐰚𐰚𐰇𐰇 𐰇𐰚𐰇 : 𐰋𐰇𐰇𐰇𐰇 𐰋𐰇𐰋 : 𐰋 𐰚𐰇𐰋 : 𐰋𐰇𐰋𐰋 : 𐰇𐰇𐰋𐰋 : 𐰇𐰇𐰋𐰋 : 𐰇𐰇𐰋𐰋

köl tig(i)n : ***ḳoonŷ : yıḷḳa : yiti : y(e)g(i)rm(i)ke*** *: uçḍı :* ***ṭoḳ(u)z(u)nç (a)ẏ : yiti oṭ(u)zḳa*** *: ẏoġ : (e)rtürt(ü)m(i)z : ḃ(a)ṛḳin : b(e)d(i)zin : bit(i)g ṭ(a)şin :* ***biçin : yıḷḳa : yit(i)nç (a)ẏ : yiti oṭ(u)zḳa*** *: ḳoop (a)ḷḳḍ(ı)m(ı)z* (KT KD).

taḳıḳu yıl ikindi ay on yangıḳ*a manga bay temürke kebez tarıḳu yir kergek bolup temiçining po suwtaḳı uduru borluḳın on tang kebez yaḳaḳa tutdum* (Eski Uygur Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası; İzgi, 2004: 116-117).

tonguz yıl bişinç ay on altıḳa *manga terbişke yunglaglıg çao yastuḳ kergek bolup adamnıng manga ülüşte teggen taysangtaḳı on altı er kömer borluḳta manga teger çırḳuştın alıp öngtün sıngarın alıp yarım borluḳumnı udçı buḳa esen ikegütin yüz yastuḳ çao alıp toguru tomlıdu satdım* (Eski Uygur Dönemi Tarla Satış Vesikası; İzgi, 2004: 120-121).

3.7. Karı Çor Tigin Yazıtındaki Damga:

İnsanoğlu bir grupla, bir toplulukla birlikte yaşamaya başladığından beri birlikte yaşadığı grubun / topluluğun hem bir parçası olduğunu göstermek hem de onlara ait "değerler"e saygısını ve bağlılığını bildirmek için ait olduğu toplum tarafından "kutsiyet" atfedilen grafiksel dil ögelerini (resimleri, sembolleri, armaları ve damgaları) somutlaştırıp / nesnel objelere dönüştürüp üzerinde taşıma; "dövme" olarak vücudunun farklı bölgelerine; "damga" olarak da egemenliği ve denetimi altında bulunan canlı ve cansız varlıklara / objelere işleme gereği duymuştur.

Ortak yaşayış ve inanışın, paylaşımın ürünü olan damgalar da anılan ayrıcalıklı grafiksel dil ögeleri içinde yer almış; ait oldukları toplulukların, boyların ve ulusların diğerlerine / ötekilere karşı varoluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanılmışlardır. Bu sebeple de çoğu kez damgalar ait oldukları insan topluluklarının, oymakların, boyların, soyların adlarının yerine kullanılarak onları temsil etmişlerdir.

Kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu bu ayrıcalıklı göstergeler (damgalar), farklı sebeplerle, farklı coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan / bırakılan Türk boy, soy ve topluluklarının kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kalıtsal özellikleriyle birlikte deneyimlerini, edinimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmalarında da önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda damgalar Türk boylarının Asya'dan Avrupa'ya hatta Afrika Kıtası'na kadar uzanan serüveninin en büyük tanıkları ve belgeleri arasında yer alır (Alyılmaz, 2010: 81-87).

Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli kısmının alt tarafında da 2x1,5 *cm* ölçülerinde bir damga bulunmaktadır:

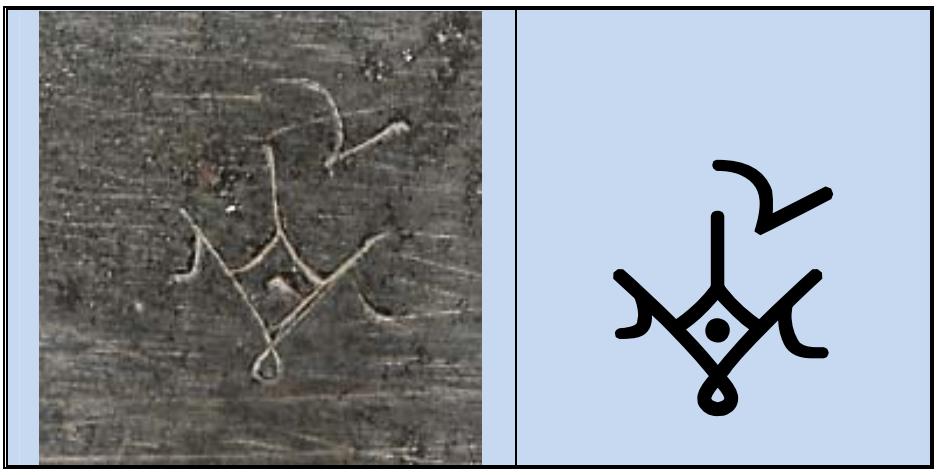

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ve bu damganın çiziminin görüntüsü

Daha önce Moğolistan ve Sibirya bölgelerindeki bazı eski Türk yazıtlarında ve bengü taşlarında (dikili taşlarda ve kayalarda) yer alan bu damga Uygurların Yaglakar boyunun / sülalesinin ana damgalarından birini oluşturmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengü taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan [21] bir görüntü (çizim: Onur ER)

Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtında, Şivet Ulaan damgalı taşında, Moğolistan'daki ve Sibirya'daki (başta Hakasya olmak üzere) eski Türk yerleşim alanlarında bu damganın benzer şekillerinin bulunması hem Karı Çor Tigin ile Uygurların hem de Uygurlarla eski Türk boy ve topluluklarının etnik ve kültürel bağını yansıtması bakımından son derece önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ile ilgili bir tasarım (Levent ALYAP)

[21] Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengü taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan bilgilere ve görüntülere *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* ile ilgili kitapta yer verildiğinden burada tamamı zikredilmemiştir.

4. Sonuç ve Öneriler:

- T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılan Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. T'ang İmparatoru Tai Tsung / Dài Zōng onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır (7 Haziran 795) ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur. Çince ve ((Kök)türk harfli) Uygurca metinler içerik bakımından birbiriyle benzerlikler gösterir. Yazıt, Çince - Türkçe (Uygurca) çift dilli ilk yazıtlar arasında yer alması bakımından önemlidir.

- Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir. Karı Çor Tigin yazıtının T'ang İmparatorluğu'nun başkenti ve İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Chang'an'da / Xi'an'da bulunması bu bölgede başka yazıtların da olabileceği ihtimalini doğurması bakımından ilgi çekicidir.

- Hâlen Xi'an'daki "T'ang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, (birbirleriyle zaman zaman savaşmış olsalar da) Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki diplomatik ilişkiyi, dayanışmayı yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metni (kısa olmasına karşın) Uygurların idari, askerî ve hiyerarşik yapılarını, savaşçı özelliklerini, akrabalık ilişkilerini, yaşayış ve inanışına ait değerleri yansıtan pek çok kavram işaretini (unvan ve terimi) bünyesinde barındırır. Söz konusu kavram işaretleri Uygurlarla diğer Türk boy ve toplulukları arasındaki bağı ortaya koyması açısından önemlidir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metninde (küçük farklılıklar olsa da) (Kök)türk ve Ötüken Uygur dönemlerine ait kağan ve kumandanlara ait yazıtlardaki yazım özelliklerinin uygulandığı görülür.

- 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde, 09 Nisan 2013 tarihinde ise Xi'an'daki T'ang West Market Museum'da Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili düzenlenen sempozyumlar Çin Halk Cumhuriyeti'nde eski Türk yazıtlarıyla ilgili gerçekleştirilen ilk bilimsel / akademik toplantılar olma özelliği taşımaktadır. Bu tür bilimsel / akademik toplantıların sayısı artırılarak Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki uluslararası ilişkiler ve dayanışma geliştirilip güçlendirilebilir.

Kısaltmalar Dizini:

Kısaltma	Karşılığı	Kısaltma	Karşılığı
age	adı geçen eser	**KB:**	*Kutadgu Bilig*
agm.:	adı geçen makale	**KÇ:**	Köl i(ç) Çor yazıtı
AH:	*Atebetü'l Hakayık*	**KD:**	kuzeydoğu
AY:	*Altun Yaruk*	**KT:**	Köl Tigin yazıtı
B:	batı	**KTLS**	*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*
***bk.*:**	bakınız	**Ku:**	*Kuanşi im Pusar*
BK:	Bilge Kağan yazıtı	***m*:**	metre
BT:	Bilge Tonyukuk yazıtları	**MÇ:**	Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtı
***C*:**	cilt	***MS:***	*Milattan sonra*
***cm*:**	santimetre	**MST:**	*Maytrısimit*
ÇB:	Çaştani Beg Hikâyesi	**Sü.:**	Süci yazıtı
D:	doğu	**Ta.:**	Tariat yazıtı
DLT:	*Divan u Lügati't-türk*	**TDAY:**	*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*
DS:	*Derleme Sözlüğü*	**TT:**	*Türkische Turfantexte*
E:	Yenisey yazıtları	**TY:**	Talas yazıtları
EUTS:	*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*	**Ui.:**	*Uigurica*
G:	güney	**ÜY:**	*Üç Yitigsizler*
GB:	güneybatı	***vd.*:**	ve devamı, ve diğer(ler)i.
GD:	güneydoğu	***vs.*:**	vesaire
K:	kuzey	**YUTS:**	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*

Kaynakça:

AKSAN, D. (2000). *Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler.* İstanbul.

AKSOY, Ö. A. - VARDARLI E. – ÜLKÜTAŞIR, Ş. *vd.* (1965). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözcüğü C II*. Ankara.

ALMAS, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul. *çev.* D. Ahsen BATUR.

ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yazıtı Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi, http://www.tekedergisi.com,* 3, 1-15.

ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.

ALYILMAZ, C. (2003). Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.

ALYILMAZ, C. (2003). Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine. *Orkun Dergisi,* 59, 24-27.

ALYILMAZ, C. (2003). Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C 4*. Ankara. 1-24.

ALYILMAZ, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi.* Ankara.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu.* Ankara.

ALYILMAZ, C. (2006). Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies, C 1*, 2, 17-27.

ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.

ALYILMAZ, C. (2007). Köl Tigin Yazıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000),* Ankara, 107-112.

ALYILMAZ, C. (2008). Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin,* İstanbul, 18, 49-60.

ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaídam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi,* 7, 9-59.

ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri, C III*, Ankara. 81-87.

ALYILMAZ, C. (2011). (Kök)türk Harfli Yazıtlar. *Türk Yurdu, C 31*, 287, 25-31.

ALYILMAZ, C. (2011). Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursadaki Türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir,* Bursa, 1-41.

ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* Ankara, 6-105.

ALYILMAZ, C. (2013). Türk Kültüründe Kaplumbağa. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı,* Ankara, 141-164.

AMANOĞLU, E. (2001). Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 16, 151-156.

ARAT, R. R. (1987). *Türklerde Tarih Zaptı*, *Makaleler.* Ankara. *yay. hzl.* Osman F. SERTKAYA.

ATALAY, B. (1985). *Divanü Lügat-it Tercümesi C I.* Ankara.

BANG, W. - GABAİN, A. von - RACHMATİ, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI Das Buddhistiche Sūtra Sekiz Yükmek.* SBAW, Berlin.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakosasastra'sına yazdığı tefsirin ETü. tercümesi, Abidarim kınlıg*

koşavarti şastirtakı çın kirtü yörüglerning kingürüsi'nden üç itigsizler Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha. Ankara.

BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti.* Frunze.

BATMANOV, İ. A. (1971). *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti.* Frunze.

BAYAT, F. - ESEN-ALİYEVA, M. (2008). *Eski Türkçe Sözlük.* İstanbul.

BAYAT, F. (2008). *Orta Türkçe Sözlük.* İstanbul.

BAZİN, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri.* Ankara. *çev.* Vedat KÖKEN.

BİRAY, N. (2009). 12 Hayvanlı Türk Takvimi - Zamana ve İnsana Hükmetmek. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 39 (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı), 671 - 683.

BOLD, L. (1990). *Bnmau-ın Nutag Dah' Hadnı Biçees (Tureg Biçgiín Dursgal).* Ulaanbaatar.

BOLD, L. (2006). *Orhon Biçgiín Dursgal II.* Ulaanbaatar.

CAFEROĞLU, A. (1931). Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C I*, 105-119.

CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul.

CHAVANNES, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri.* İstanbul. *çev.* M. KOÇ.

CLAUSON, S. G. (1963). The Name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/4, 140-149.

CLAUSON, S. G. (1972). *En Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

ÇANDARLIOĞLU, G. (1977). Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 36-46.

ÇANDARLIOĞLU, G. (1984). Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At - İpek Alışverişi) (744-840). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 34, 73-80.

ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.

DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvan ve Terimler.* İstanbul.

ERASLAN, K. (2013). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara.

ERCİLASUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.

ERCİLASUN, A. B. *vd.* (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C I.* Ankara.

GABAIN, A. von (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı (742-840). *AÜDTCFD,* 2/5, 690-695.

GABAIN, A. von (1987). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara. *çev.* M. AKALIN.

GEMALMAZ, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişmesine Muhtemel Etkileri.* Erzurum.

GEMALMAZ, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı,* Ankara. *yay. hzl.* Cengiz ALYILMAZ - Osman MERT.

GÖMEÇ, S. (2008). Uygur Kagan Soyunun Problemleri. *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına*, 9, Ankara. 257-264.

GUMİLYEV, L. N. (1999). *Eski Türkler.* İstanbul. *çev.* Ahsen BATUR

GÜNGÖR, H. (1998). Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı. *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, 139-145.

GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* İstanbul.

HAMILTON, J. R. (1955). *Les Ouïgours, à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois.* Paris.

HAMILTON, J. R. (1997). Tokuz Oguz ve On Uygur. *Türk Dilleri Araştırmaları,* 7, 187-232. *çev.* Y. KOÇ - İ. BİRKAN.

HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara.* Ankara. *çev.* E. KORKUT - İ. BİRKAN

İZGİ, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 9, 96-97.

İZGİ, Ö. (1985). Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 13, 245-264.

İZGİ, Ö. (1986). *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara.

İZGİ, Ö. (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre).* Ankara.

İZGİ, Özkan (2002). Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. *Türkler Ansiklopedisi C 1*. Ankara. 463-477.

KAMALOV, A. (2002). Uygur İmparatorluğu (744-840). *Türkler Ansiklopedisi C II.* Ankara. 225-232.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). Kutadgu Biligde İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, Ankara. 19-44.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin).* Ankara.

KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Tekstı i İssledovaniya.* Moskova.

KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Grammatika Tekstologiya.* Moskova.

KŌSETSU, S. (2008). The establishement of the Old Turkic Kaghanate and a view of thir Kingship. Tohogaku, 115, 141-157.

LEVİTSKAYA, L. S. - DIBO, A. V. - RASSADİN, V. İ. (1997). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov.* Moskova.

Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul.

MACKERRAS, C. (2000). Uygurlar *Erken İç Asya Tarihi*. *ed.* D. SİNOR, İstanbul. 425-449, *çev.* Ş. TEKİN.

MALOV, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskova-Leningrad.

MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us.* Ankara.

MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1945). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – A.* İstanbul, *çev.* S. Himran

MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1946). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – B, C, D.* İstanbul, *çev.* S. Himran.

NADELYAEV, V. M. *vd.* (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.

NECİP NECİPOVİÇ, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Ankara. *çev.* İ. KURBAN.

ONAT, A. - Orsoy, S. - Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi.* Ankara.

ONAT, A. (1992). Eski Ortaasya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi C 15*, 26, 63-71.

ONAT, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde 'Batı Bölgeleri').* Ankara.

ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları.* Ankara.

ÔSAWA, T. (2011), Eski Türk Devletinin Asıl Soyadı A-shi-na mı, yoksa Ashinas mı? –DLT'ten Önceki Türk Dili Durumu ve Bir Sözcüğe Bakış-. *Mahmūd al-Kāşġarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvānu Luġāti't-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008*, İstanbul, 425-444; *Ed.* H. DEVELİ, M. S. KAÇALİN, F. KIRAL, M. ÖLMEZ, T. ÇULHA.

ÖGEL, B. (1964). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi. *TTK Belleten C 19*, 331-376.

ÖLMEZ, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, 175-186.

ÖLMEZ, M. (2013). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin Çeviri Sözlük.* Ankara.

ÖLMEZ, M. (2013). Ermenice "Torun"un Türkçesi Var mıydı? *Derin Tarih*, 15, 88-89.

ÖNER, M. (2011). Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında. *Türkçe Yazıları*, İstanbul, 269-272.

PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı.* Ankara.

PULLEYBLANK, E. G. (1955). *The Background of the Rebellion of An Lu-shan.* Londra.

PULLEYBLANK, E. G. (1994). Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92, 15-23. *çev.* E. B. ÖZBİLEN.

PULLEYBLANK, E. G. (1999). Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121, 149-154. *çev.* E. B. ÖZBİLEN.

ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm. çev.* Aykut KAZANCIGİL.

RÖHRBORN, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-ärŋäk, 1-6*, Wiesbaden.

SCHLEGEL, G. (1892). *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh et ses Copites et traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinki.

SERTKAYA, O. F. - ALYILMAZ, C. - BATTULGA, T. (2001). *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü.* Ankara.

SERTKAYA, O. F. (1986). Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri),* 409, 43-80.

SERTKAYA, O. F. (1995). Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara. 277-292.

SERTKAYA, O. F. (1995). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara. 303-312.

SERTKAYA, O. F. (1997). En Eski Devrelerinden Uygurlara Kadar Türk Dili. *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I,* 15, 227-233.

SERTKAYA, O. F. (2001). Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, 307-312.

SERTKAYA, O. Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri.* Ankara.

SHIRATORI, K. (1899). *Die Chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe-t'e-k'in am Orkhon.* Tokyo.

SHİAO, L. Z. (1988). *Uygur Tarihi*. Pekin.

SINOR, D. (*ed.)* (2000). *Erken İç Asya Tarihi.* İstanbul.

TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuŋdarīka-sūtra).* Erzurum.

TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara.

TEKİN, Ş. (1962). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962). *TDAY Belleten 1962*, 1-11.

TEKİN, T. (1986). İslâm Öncesi Türk Şiiri. *Türk Dili,* 409, 3-42.

TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı.* Ankara.

TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı.* Ankara.

TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul.

TEKİN, T. (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı.* Ankara.

TOGAN, İ. - KARA, G. - BAYSAL C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler Bölümü" (Açıklamalı Metin Neşri).* Ankara.

TURAN, O. (2004*). Oniki Hayvanlı Türk Takvimi.* İstanbul.

USEEV, N. (2010). Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516-1521.

USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek.

VASİLYEV, D. D. (1983). *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoy Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opıt Sistematizatsii).* Moskova.

VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.* Leningrad.

VASİLYEV, D. D. (1999). Göktürk Yazı Kültürünün Avrasya Bölgesel Açısı. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996,* 1193-1197.